

**DUŠAN KOVÁČ
EVA KOWALSKÁ
PETER ŠOLTÉS
a kol.**

I. KAPITOLA

**Dušan Škvarna
Jana Pohaničová**

II. KAPITOLA

**Branislav Šprocha – Pavol Tišliar
Tomáš Janura
Ingrid Kušniráková
Katarína Pekařová
Gabriela Dudeková**

III. KAPITOLA

**Miloslav Szabó
Peter Šoltés
Daniela Kodajová
Peter Macho**

IV. KAPITOLA

**Roman Holec
Vojtech Dangel
Dušan Kováč**

V. KAPITOLA

**Eva Kowalská
Elena Mannová
Ivona Kollárová**

SPOLOČNOSŤ NA SLOVENSKU V DLHOM 19. STOROČÍ

VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

Dušan Kováč – Eva Kowalská – Peter Šoltés a kol.

Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí

© Historický ústav SAV

© Veda, vydavateľstvo SAV

© Autori: Vojtech Dangel, Gabriela Dudeková, Roman Holec, Tomáš Janura, Daniela Kodajová, Ivona Kollárová, Dušan Kováč, Eva Kowalská, Ingrid Kušniráková, Peter Macho, Elena Mannová, Katarína Pekařová, Jana Pohaničová, Miloslav Szabó, Dušan Škvarna, Peter Šoltés, Branislav Šprocha, Pavol Tišliar

Recenzenti

PhDr. Marcela Bednárová, PhD.

Doc. PhDr. Libuša Franková, CSc.

Jazyková redaktorka PhDr. Edita Vrťová

Tyopgrafia a pre-press Peter Rašľa

Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja
na základe zmluvy č. APVV-0119-11.

Vydal Historický ústav SAV vo Vede, vydavateľstve SAV
Bratislava 2015

Poradové číslo 4162

ISBN 978-80-224-1478-4

I. kapitola

Krajina a mestá v nej / 17

Predstavy o slovenskom území v prvej polovici 19. storočia (Dušan Škvarna) / 17

Tradícia a inovácia v architektúre 1780 – 1867 (Jana Pohaničová) / 36

II. kapitola

Človek a spoločnosť na Slovensku / 64

Populačný vývoj Slovenska v dlhom 19. storočí. Náčrt demografických

trendov (Branislav Šprocha – Pavol Tišliar) / 64

Úradníci Zvolenskej stolice v rokoch 1790 – 1848 (Tomáš Janura) / 95

Reforma sociálnej starostlivosti v Uhorsku v období panovania Jozefa II.

a Leopolda II. (Ingrid Kušniráková) / 128

Zdravotníctvo na území Slovenska v 19. storočí (1780 – 1918) (Katarína Pekařová) / 149

Centralizácia a represia verzus modernizácia. Vplyv neoabsolutizmu na organizáciu

verejnej zdravotnej a sociálnej starostlivosti v Uhorsku (Gabriela Dudeková) / 183

III. kapitola

Rodí sa národ / 220

Národ a rod. Príspevok k analýze diskurzu slovenského národného hnutia

v 19. storočí (Miloslav Szabó) / 220

Z Devína pred krstiteľnice. Národné mená v slovenskom národnom hnutí (Peter Šoltés) / 238

Pohreby a spomienkové slávnosti slovenských národovcov – emocionálna forma

inscenovania národnej identity (Daniela Kodajová) / 263

Názory evanjelickej inteligencie na biskupa Fridricha Baltíka v kontexte zápasov

o cirkevnopolitické zákony a integritu Preddunajskéhodistriktu (Peter Macho) / 280

IV. kapitola

Bojiská vojnové a politické / 308

„Bachovski husári“ – symbol režimu, alebo jeden z jeho mýtov? (Roman Holec) / 308

Vojenská prítomnosť Habsburskej monarchie v severnom Taliansku roku 1859

do bitky pri Solferine (Vojtech Dangel) / 344

Slovenská politika v období Provizória a prípravy rakúsko-uhorského

vyrovnania (1859 – 1867) (Dušan Kováč) / 371

V. kapitola

Človek nežije iba chlebom / 420

Školstvo ako *politicum*. Osvietenstvo, elementárne vzdelávanie a habsburský štát

na prelome 18. a 19. storočia (Eva Kowalská) / 420

Hornouhorské spolky v rokoch 1848 – 1867. Ambivaletný vzťah štátu a

občana (Elena Mannová) / 436

Inštitucionalizácia a disciplinizácia čítajúcej verejnosti (Ivona Kollárová) / 469

Summary / 497

Menný register / 505

Chapter I.

The Country and Cities in it / 17

A perception of Slovak territory in the first half of the 19th century (Dušan Škvarna) / 17

Tradition and Innovation in Architecture 1780 – 1867 (Jana Pohaničová) / 36

Chapter II.

Man and Society in Slovakia / 64

Population development of Slovakia in the long 19th century: An outline

of demographic trends (Branislav Šprocha – Pavol Tišliar) / 64

Civil servants of Zvolen County in the years 1790 – 1848 (Tomáš Janura) / 95

Reform of social care in the Kingdom of Hungary during the reign

of Joseph II and Leopold II (Ingrid Kušniráková) / 128

Healthcare in the territory of Slovakia

in the 19th century (1780 – 1918) (Katarína Pekařová) / 149

Centralization and repression versus modernization. The impact

of Neoabsolutism on the organization of public health and social care

in the Kingdom of Hungary (Gabriela Dudeková) / 183

Chapter III.

A Nation Is Born / 220

Nation and gender: The contribution to the analysis of discourse of the Slovak

national movement in the 19th century (Miloslav Szabó) / 220

From Devín to the baptistry. National names within the Slovak national

movement. (Peter Šoltés) / 238

Funerals and commemorative ceremonies of Slovak patriots – a form of emotional s

taging of national identity (Daniela Kodajová) / 263

Opinions of Lutheran intelligence concerning the bishop Fridrich Baltík in the context

of church and political legislation struggles and the integrity of the north-Danube

district (Peter Macho) / 280

Chapter IV.

Battlefields of War and Politics / 308

“Bach Hussars” – a symbol of regime or one of its myths? (Roman Holec) / 308

The military presence of the Habsburg monarchy in Northern Italy in 1859 until the Battle

of Solferino (Vojtech Dangel) / 344

Slovak politics during the Provisional period and the preparation of the Austro-Hungarian

Compromise (1859 – 1867) (Dušan Kováč) / 371

Chapter V.

Man Does Not Live by Bread Alone / 420

The educational system as *politicum*: Enlightenment, elementary education and the

Habsburg State at the turn of the 18th and 19th centuries (Eva Kowalská) / 420

Societies of the upper regions of the Kingdom of Hungary during 1848 – 1867: The

ambivalent relationship between the state and the citizen (Elena Mannová) / 436

Institutionalization and disciplination of the reading public (Ivona Kollárová) / 469

Summary / 497

Index / 505

Pre historika, ktorý skúma historický proces, sleduje jeho dynamiku, medzníky a čiastkové etapy vo vývoji sveta, na území vymedzenom hranicami štátu či obývanom určitým národom, môže sa zdať jedno storočie obdobím, ktoré sa úplne nekryje s okrúhlym letopočtom. Ľubomír Lipták nazval jednu svoju knihu *Storočie dlhšie ako sto rokov*¹. V tomto konkrétnom prípade išlo o storočie dvadsiate, ale rozmanitosť historických procesov môže inšpirovať k takejto charakteristike aj predošlé, nášmu obdobiu vzdialenejšie storočia. Pohľady na civilizačné a spoločenské procesy sa môžu, samozrejme, líšiť. Ide o to, ktorá stránka spoločenského vývoja sa zdôrazňuje. Rozdiely môžu byť v porovnávaní politických zmien, ktoré sú niekedy veľmi dynamické, a zmien ekonomických, či spoločenských, ktoré majú tendenciu k väčšej zotrvačnosti. Medzi veľkou časťou európskych historikov sa však už dosiahol konsenzus v tom, že na rozdiel od krátkého, ale dynamického storočia extrémov,² charakterizovaného jednou veľkou vojnou zahrňujúcu prvú a druhú svetovú a následne studenú vojnu, predchádzajúce 19. storočie, ktoré bolo poznamenané nástupom modernizácie a nacionalizmu, bolo storočím „dlhým“.

Ľudská civilizácia, predovšetkým tá západná, prešla v tomto období zásadnými zmenami. Zárodky týchto zmien možno pozorovať už v osemnástom, tzv. osvietenском storočí. Pokiaľ ide o Habsburskú monarchiu, tu sa vývoj urýchlil v druhej polovici vlády Márie Terézie a predovšetkým v krátkom období panovania Jozefa II. Viaceré spoločenské zmeny, predznamenané v tomto období, sa rozvíjali plynulo a naplno sa prejavili v priebehu storočia devätnásteho. Priemyselná výroba, založená na sile parného stroja, nahradila postupne manufaktúrnú výrobu. V priebehu 19. storočia došlo k postupnej koncentrácii výroby vo veľkých závodoch a ku koncentrácii kapitálu

1 LIPTÁK, Ľubomír. *Storočie dlhšie ako sto rokov. O dejinách a historiografii*. Bratislava : Kalligram 1999.

2 HOBSBAWM, Eric. *Age of Extremes. The short Twentieth Century 1914 – 1989*. London : Michael Joseph, 1994. Český preklad: *Věk extrémů. Krátké 20. století 1914 – 1991*. Praha : Argo 1998.

vo veľkých bankách. Na konci storočia sa začali formovať veľké koncerny, charakteristické predovšetkým pre tzv. nové priemyselné odvetvia, chemický, elektrotechnický, automobilový a rýchlo sa rozvíjajúci zbrojný priemysel.

Spomenuté zásadné zmeny neobišli ani Uhorsko. Predovšetkým na konci 19. storočia došlo k výraznému spriemyselnovaniu predtým takmer jednoznačne agrárnej krajiny. Uhorsko, a s ním aj Slovensko, ostávalo síce prevažne agrárne, ale mnohé nové priemyselné závody už naštartovali procesy, ktoré sa potom zavŕšili v nasledujúcom storočí. Na slovenskom území to bol predovšetkým Prešporok (Bratislava), kde vznikol na prelome 19. a 20. storočia celý rad nových priemyselných podnikov. Progresívny dopravný systém založený na rozvoji železničnej siete postupne, od 40. rokov 19. storočia prepájal rôzne regióny Uhorska, pričom väčšina dnešnej železničnej siete na Slovensku bola postavená práve v prvých dvoch desaťročiach dualistického systému.

Výrazne sa začala meniť aj spoločnosť. Základnou vrstvou slovenskej spoločnosti ostávalo roľníctvo, ale v súvislosti s výstavbou nových priemyselných závodov a železníc rástol početne aj stav robotníkov. Ich prílev do miest sa prejavil v zmene výzoru mestského osídlenia, v nových formách socializácie, aj v generovaní nových spoločenských aktivít a problémov. V určitom zmysle možno hovoriť už v 19. storočí o prvej fáze modernej urbanizácie krajiny. Mestá sa stávali skutočnými centrami priemyselnej výroby, obchodu a finančných inštitúcií. Menila sa aj mestská spoločnosť, v ktorej dominovala buržoázia a maloburžoázia – predstavitelia priemyslu, financií a obchodu. Na Slovensku, vzhľadom na charakter výroby, prevažovali drobní podnikatelia. V mestách bola silná aj vrstva remeselníkov a inteligencie. Mestský človek sa lišil svojím životným štýlom od vidieckeho obyvateľstva, mal viac možností na spolčovanie sa a vytváranie základných prvkov občianskej spoločnosti.

Nové tendencie sa objavili aj v politickej oblasti. Z hľadiska medzinárodnej politiky má v 19. storočí centrálné postavenie Viedenský kongres v rokoch 1814/1815, ktorý mal dať Európe nové usporiadanie po napoleonských vojnách. Konzervatívne veľmoci sa síce pokúšali obnoviť stabilitu na predrevolučných princípoch, ale dôsledky Francúzskej revolúcie z roku 1789 napriek reštaurácii a porážke Napoleona už nebolo možné vtesnať do starých spoločenských štruktúr. Tretí stav, teda meštianstvo, ktoré sa mohlo oprieť predovšetkým o svoju ekonomickú silu, prevzalo iniciatívu a postupne vytlačalo v politike aristokraciu. Ale počas Francúzskej revolúcie došlo k javu, ktorý by sme mohli podľa Ortegu Y Gasseta nazvať prechodom politiky zo salónov do ulíc. V uliciach sa začal postupne formovať nový „štvrtý stav“ – robotníci a na konci 19. storočia sa už organizuje aj roľníctvo.

Viedenský kongres bol prelomovou udalosťou aj v civilizačnom smere. Končilo obdobie klasicizmu a nastúpil romantizmus. Na samotnom kongrese sa to prejavilo aj navonok: časť delegátov prichádzala na kongres v parochniach a časť s prirodzenou pokrývkou hlavy. V európskych mestách sa začali objavovať „noví ľudia“ – romantici, ktorí nielen písali básne a skladali hudbu, ale vnášali romantiku aj do politiky. Lord Byron v romantickom zápale bojoval za slobodu Grékov. Takí noví ľudia sa začali objavovať aj v Uhorsku – Sándor Petőfi, Samo Chalupka, Janko Kráľ. Aj Lajos Kossuth a Ľudovít Štúr, obaja stúpenci Heglovej filozofie, patrili k predstaviteľom romantického nacionalizmu.

Do života ľudí výrazne vstúpilo nové médium: noviny. Postupne sa stali neodmysliteľnou súčasťou života mestského človeka, ale zároveň prenikali aj na vidiek v závislosti od toho, ako sa rozširovala gramotnosť. Do života človeka, ktorého duchovný svet bol obmedzený na náboženský život, prenikajú postupne prvky sekularizácie. Slovenský človek bol stále nábožný a hlavne na vidieku bol pod silným vplyvom kléru. Sekularizácia sa prejavovala v tom, že sa oslaboval vplyv cirkvi a náboženských noriem na správanie a konanie ľudí. Mení sa ich hodnotová orientácia a duchovný život človeka sa vyplňal aj inou ako náboženskou sférou: umeleckou literatúrou, divadlom, svetskou hudbou a spoločenským životom v spolkoch, mestských kasínach, na dostihoch a pod.

Obdobie 19. storočia je aj obdobím vzniku „nového náboženstva“ na európskom kontinente: nacionalizmu. Formovanie moderných európskych národov prebiehalo v rôznych fázach a v závislosti od konkrétnej historickej situácie. V priebehu 19. storočia tento proces vyústil do politického nacionalizmu, teda do sformulovania národných politických programov, ktoré nastroľovali požiadavku národného štátu alebo nejakej inej formy národnej štátnosti. V Európe politický nacionalizmus v 19. storočí vytvoril dva nové, relatívne veľké štáty: Taliansko a Nemecko. Politický nacionalizmus prenikol aj do Habsburskej monarchie a prirodzene aj do Uhorska. Maďari na základe historicky nekorektnej interpretácie, podľa ktorej Uhorsko, krajina svätoštefánskej koruny, bolo od svojho vzniku v ranom stredoveku národným štátom, nastolili požiadavku maďarského národného štátu. V rovnakej dobe však podobnú nekorektnú historickú interpretáciu používali aj českí, nemeckí, poľskí a ďalší národní agitátori, ktorí do svojej národnej agitácie zapojili aj historiografiu.

Idey politického nacionalizmu zasiahli aj časť slovenskej kultúrnej elity. Mladí literárni a politickí romantici zhromaždení okolo prešporského evanjelického lýcea, kde hral poprednú úlohu Ľudovít Štúr, sa na pamätnom výlete na Devín rozhodli, že začnú intenzívnu národnú agitáciu medzi

Slovákmi. Uvedomovali si – a skúsenosti z Nemecka, kde mnohí z nich štu-
dovali ich v tom utvrdzovali –, že Slováci v Uhorsku síce existujú, používa-
jú svoje nárečia v bežnej komunikácii, dokonca sa rôzne druhy slovenčiny
do určitej miery už objavili v širokej škále literárnych žánrov, ale národom
v pravom, teda modernom slova zmysle ešte nie sú. Chýbal im základný
atribút, národný program, ale aj patričné uvedomenie a pocit národnej súna-
ležitosti. Ľudovít Štúr sa preto rozhodol sformovať cestou národnej agitá-
cie Slovákov ako národ. Rozhodnutie kodifikovať konfesiónálne neutrálnu
podobu slovenčiny ako literárny jazyk slovenského národa – to bol prvý
dôležitý a na výsosť politický krok, za ktorým nasledovalo vydávanie novín
v tomto jazyku a napokon sformulovanie politického programu počas revo-
lúcie 1848 – 1849.

Situácia slovenského národného hnutia bola od samého začiatku veľmi
zložitá. Slováci nemali v Uhorsku, na rozdiel od Chorvátov, nijaké národné
územie, ohraničené konkrétnou historickou hranicou, nedisponovali ani cir-
kevnou autonómiou ako Srbi a nemali ani svoje kultúrno-politické centrum.
Preto sa ani v Štúrovom politickom programe neobjavila idea slovenského
národného štátu, ale iba požiadavka národnej autonómie, teda federalizácie
Uhorska. Počas revolúcie, na jar 1849, sa objavil aj plán vyňatia sloven-
ského územia z Uhorska ako zvláštnej korunnej krajiny podriadenej pria-
mo panovníkovi. Neskôr, po revolúcii, sformuloval Ľudovít Štúr program
vytvorenia veľkého slovanského štátu pod vedením Ruska.³ To ale boli iba
extrémne požiadavky, ktoré nemali nádej na úspešnú realizáciu a boli po-
slednými výsledkami myslenia politického romantizmu.

Pokiaľ išlo o slovenskú spoločnosť, problém bol oveľa zložitejší, preto-
že veľká časť slovenskej elity zmýšľala uhorsko-vlastenecky, čo bolo hl-
boko zakorenené aj v slovenskom ľude. Preto bolo zložené robiť národnú
agitáciu s programom, ktorý veľkú časť slovenskej spoločnosti neoslovo-
val. Prejavilo sa to aj na memorandovom zhromaždení v roku 1861. Veľká
časť doterajšej literatúry, pre ktorú bolo Memorandum z roku 1861 akousi
Magnou chartou slovenského národa, nerefletovala v dostatočnej miere
rozpoltenosť slovenskej elity, ktorá popri násilnej maďarizácii spôsobovala
zabrzdzenie národnej agitácie na konci 19. storočia. Detailné štúdie o spo-
ločnosti, ktoré prinášame v tejto monografii, ako aj pohľady na slovenskú
politiku a slovenské elity, posúvajú poznanie a poskytujú reálnejší pohľad
na stav spoločnosti i na politické otázky, predovšetkým v období po revo-
lúcii 1848/49.

3 ŠTÚR, Ľudovít, *Slovanstvo a svet budúcnosti*. Bratislava: Inštitút medzinárodných štúdií,
1993. Dielo napísal Štúr po nemecky roku 1851, najprv vyšlo po rusky a až roku 1993 kom-
pletne po slovensky v preklade Adama Bžocha.

V poslednom období sa záujem o výklad diania v 19. storočí cez prizmu
politických dejín či dejín nacionalizmu nielen v slovenskej, ale aj vo svetovej
historiografii, dostal do určitého útlmu. Určitá naplnenosť témy sa prejavila
aj v tom, že sa publikovali veľké syntetické diela venované 19. storočiu,
ktoré do istej miery petrifikovali vnímanie celého storočia. Ešte roku 1991
vyšla v Londýne obsiahla kniha venovaná obdobiu rokov 1815 – 1830.⁴
Aj keď sa venovala iba krátkemu obdobiu medzi viedenským kongresom
a parížskou revolúciou roku 1830, jej autor Paul Johnson tu už rozvinul širo-
kú paletu problémov – od politiky, cez sociálnu otázku, vrátane genderovej
problematiky, ekonomiku až po vývoj techniky a civilizačné zmeny. Pozor-
nosť sa postupne presunula na skúmanie sociálnych dejín, ktoré si všímali
život človeka – jedinca, prípadne život okrajových skupín obyvateľstva na
pozadí civilizačných premien.⁵ Na Slovensku, podobne ako v Čechách, sa
– po predchádzajúcom mlčaní – objavili diela o živote šľachty, ako aj diela
zaoberajúce sa cirkevnou problematikou a sekularizáciou.

Z paradigiem, ktoré v súčasnosti dominujú pri syntetickom spracova-
ní dejín štátov a národov, sa pre „náš“ slovenský, uhorský a habsburský
kontext ukazuje ako optimálna práve paradigma sociálnych dejín. Preva-
žuje v nám najbližšej nemeckej a rakúskej historickej tradícii ako „*Ges-
ellschaftsgeschichte*“ (Max Weber, Hans Ulrich Wehler, Lucien Febvre),
ktorá spoločnosť skúma na základe schémy: hospodárstvo, politika (moc,
panstvo, *Herrschaft*) a kultúra. Za všetky stačí uviesť syntézy Ernsta
Hanischu *Der lange Schatten des Staates* alebo päťzväzkové *Deutsche
Gesellschaftsgeschichte* (1987 – 2005), ktoré sú napísané s ambíciou po-
skytnúť čo najkomplexnejší obraz *histoire totale*. V tomto duchu, ale tento
raz pre celé 19. storočie, analyzoval zrod a vývoj modernej doby nemecký
historik Jürgen Osterhammel.⁶ V monumentálnom diele, ktoré má viac
ako 1500 strán, podal civilizačnú panorámu dlhého storočia, v ktorom sa
neobmedzil na priestor „starého“ kontinentu, ale sledoval *premenu* doslo-
va *celého sveta*. Osterhammel definoval päť základných trendov epochy
nazývanej „dlhé“ 19. storočie, ktoré sa dajú veľmi dobre aplikovať i pri
písaní „národných dejín“. 1. Asymetrické presadzovanie efektivity (resp.
pracovnej výkonnosti) v ekonomike, vojenstve, administrácii. Štáty, ktoré
dôsledne zavádzali racionálne princípy pri organizovaní a disciplinizácii

4 JOHNSON, Paul. *The Birth of the Modern – World Society 1815 – 1830*. London : Wei-
denfeld and Nicolson, 1991. Kniha bola preložená aj do češtiny pod nie celkom adekvátnym
názvom: *Zrození moderní doby. Devatenácte století*. Praha : Academia 1998.

5 BĚLINA, Pavel – HLAVAČKA, Milan – TINKOVÁ, Daniela. *Velké dějiny zemí koruny
české*. Svazek 11a: 1792 – 1860. Praha : Litomyšl, 2013.

6 OSTERHAMMEL, Jürgen. *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhun-
derts*. München : C.H. Beck, 2009.

spoločnosti, nadobúdali prevahu nad ostatnými. Tento trend však môžeme pozorovať i v rámci formujúcich sa národných spoločenstiev v rámci štátov, najmä – ako v prípade Rakúsko-Uhorska – etnicky, nábožensky a kultúrne veľmi heterogénnych štátov. 2. Nárast mobility, ktorý sa prejavil vo všetkých štruktúrach spoločnosti (priestorová mobilita – migrácia, cestovanie, obchod), vedomostný a technologický transfer, sociálna mobilita (vzostup alebo pád v sociálnom rebríčku), rozširovanie jazykov, mobilita v konfesionalnej oblasti (konverzie, zmiešané manželstvá, vznik nových náboženstiev a pod.) 3. Nárast kultúrno-informačnej komunikácie v spoločnosti, ktorý umožnila komunikačná revolúcia (železnice, telegraf, parolode, telefón). Paralelne s tým dochádzalo k všeobecnému rozširovaniu intelektuálnych obzorov od najvyšších až po najnižšie vrstvy spoločnosti. 4. Napätie medzi ideálom (spoločenskej) rovnosti a realitou organizačnej, hierarchickej podriadenosti. Odstránenie stavovských privilégií, poddanstva a pod. neprebíhalo tempom, ktoré by uspokojovalo narastajúcu masu zneistených, frustrovaných a nespokojných. Modernizácia nevytvárala len skupinu „vítazov“, ktorým premeny v spoločnosti priniesli úspech a bohatstvo, ale aj nezanedbateľnú vrstvu „stroskotancov modernizácie“ (*modernisation losers*). 5. Emancipácia a participácia v rozličných spoločenských sférach a štruktúrach. V prvom rade išlo o procesy prebiehajúce v sociálnej, politickej, kultúrnej oblasti, kde sa rozširovali možnosti a formy uplatnenia vlastných ambícií.

Osterhammelom rozpracovaný model nevnímame ako nejakú novú „mantru“, záväznú maticu, ktorá by mala úplne nahradiť existujúce prístupy. Skôr sa prihovárme za to, aby ju súčasní historici *kriticky* aplikovali, ako návod, ako koncepčne usporiadať nesmierne rozmanitú, rozsiahlu a neraz protirečivú historickú materiu „dlhého“ 19. storočia.

V slovenskej historiografii boli naposledy publikované komplexné syntézy k slovenským dejinám v 80. rokoch minulého storočia. Devätnástnemu storočiu boli venované dva zväzky: *Dejiny Slovenska zv. II* a *Dejiny Slovenska zv. III*.⁷ Vydanie tretieho zväzku sa oneskorilo, a tak vyšiel až po novembri 1989, čo umožnilo editorovi i autorom texty ešte doplniť a upraviť. Významné bolo, že sa na tomto zväzku mohol podieľať aj Július Mésároš, ktorý mal od roku 1970 zákaz publikovania. Napriek tomu, že to nebolo po novembri 1989 preferované obdobie výskumu, podarilo sa posunúť poznanie o mnohé doteraz neprebádané oblasti, ale aj reinterpretovať viaceré tvrdenia a hodnotenia. V roku 2013 publikoval riešiteľský kolektív projektu

podporeného Agentúrou na podporu výskumu a vývoja (APVV) kolektívnu monografiu *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*.⁸

Aj napriek snahe riešiteľského kolektívu sa nepodarilo iniciovať výskumy venované vývoju šľachtických veľkostatkov, ich byrokratizácii, prenikaniu moderných foriem hospodárenia v predmarcovom období. Pomerne málo (oproti starším obdobiam) vieme o formách odporu poddaných voči svetskej a cirkevnej vrchnosti. O tom, aké možnosti mal poddaný v stále častejších sporoch so svojím zemepánom, farárom a pod. To isté tvrdenie platí i pre obdobie po zrušení poddanstva a o osobitne dôležitom, komplikovanom a dlhotrvajúcom procese vyvážovania sa z poddanstva. Stále nám chýbajú výskumy venované fungovaniu stoličných štruktúr, mestských samospráv, zmenám vo fungovaní patrimoniálnej správy. Osobitnú kapitolu tvorí nepochopiteľný nezáujem o historicko-demograficky orientovaný výskum. Systematický demografický vývoj regiónov i lokalít fakticky neexistuje, takže sme stále odkázaní len na ojedinelé, viac či menej vydarené sondy.

V čom sme sa ale za jednu generáciu posunuli? V prvom rade sme dokázali zužitkovať cielený výskum smerovaný na lepšie poznanie spoločnosti, jej sociálneho zloženia. Od jednotlivých sociálnych vrstiev sme postúpili o krok ďalej: k človeku, jeho každodennému životu, gendrovej problematike, situácii rodiny. Poznáme dosť podrobne pomery v sociálnej a zdravotnej starostlivosti a zdravotné pomery vôbec. Sústredená pozornosť sa venovala v poslednom období spolkom a spolčovaniu. Človek na Slovensku sa nám tak stal bližším, jeho každodenný život tak, ako sa skúma v historickej antropológii, pochopiteľnejším. A to zase vrhá aj nový pohľad na elity a na politickú situáciu.

Nové výskumy môžeme prezentovať aj v oblasti vojenských dejín, kde je opäť potrebné rozšíriť doterajšiu interpretačnú paradigmu o širšie súvislosti. Slovenské elity a slovenská tlač – ako ukazuje výskum – sledovala pozorne európske vojny, predovšetkým napoleonské a potom tie v druhej polovici 19. storočia, ktoré osudovo zasiahli aj do života človeka na Slovensku.

Aj v tradičnej téme školského a kultúrneho života sa výskum posunul smerom k človeku, ktorý sa vzdelával, ktorý čítal a recipoval (či skôr konzumoval a adaptoval) výsledky rôznych umeleckých snažení. Lepšie poznáme, čo sa vydávalo, ale už aj to, čo, ako a prečo sa reglementovalo ešte predtým, ako sa malo dostať do rúk čitateľom. Zaujímá nás však aj to, komu boli tieto publikácie venované a či sa k potenciálnemu čitateľovi – a v akej forme – vôbec dostali...

⁷ *Dejiny Slovenska II.* (eds. Vladimír Matula a Jozef Vozár). Bratislava : VEDA, 1987; *Dejiny Slovenska III.* (ed. Milan Podrimavský). Bratislava : VEDA. 1992.

⁸ KOVÁČ, Dušan a kol. *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2013.

Politické dejiny 19. storočia boli doteraz prebádané najkomplexnejšie. Dlho sa zdalo, že po monumentálnom diele Daniela Rapanta o revolúcii 1848 – 1849 už v tejto téme niet čo skúmať. Nie je to celkom tak, nové dokumenty sú už, samozrejme, zriedkavé. Dôležité však je, aby sme aj revolúciu v Habsburskej monarchii i slovenskú účasť v nej videli v širokých európskych súvislostiach na jednej a v súvislosti s dejinami „slovenského človeka“ na strane druhej. Naše doterajšie poznanie o revolúcii je nateraz azda materiálovo naplnené, ale posun nastal v interpretačnej paradigme revolúcie. V slovenskom *master narrative* sa presadil, predovšetkým v syntézach, dosť zjednodušený pohľad na slovenskú politiku, ktorá ako keby prebiehala po jednej síce logickej, ale predsa len trochu úzkej priamke: od jazyka a literatúry k politickému programu, najprv v revolúcii 1848 – 1849 a potom v Memorande z roku 1861. Do úzadia sa tak dostali tí príslušníci slovenskej elity, ktorí presadzovali iné koncepcie, a predovšetkým tí, u ktorých popri slovenskom národnom uvedomení dominovalo uhorské vlastenectvo. Vo vedomí spoločnosti tak mohol vzniknúť dojem, že slovenská politika bola vždy v dejinách, teda aspoň v tých v 19. storočí, jednotná a iba kdesi na okraji sa objavili akýsi „národní hriešnici“ či „národní disidenti“ typu Jána Palárika, Jána Nemessányiho, či Jonáša Záborského.

Pomerne malá pozornosť sa doteraz venovala aj slovenským zahranično-politickým predstavám a koncepciám, hoci tieto vyplývali priamo z poznania nemožnosti realizovať slovenský politický (revolučný aj memorandový) program. A ešte stále sa takmer nič nevie o tom, aké boli mechanizmy štátnej moci, ktorými kontrolovala sféru verejného a do značnej miery aj súkromného života: hoci sa v historiografii operuje útlakom a prenasledovaním v obdobiach po búrlivých spoločenských udalostiach (predmarcové, porevolučné obdobie), nepoznáme priamy výkon moci na lokálnej úrovni, zapojenie a transformáciu polície z verejno-prospešného nástroja na dosiahnutie *verejného blaha* (*bonum publicum*) na mocenskú páku aktuálneho režimu.

Na nie všetky otázky, ktoré sme načrtli v tejto stručnej rekapitulácii nedoriešených problémov, našli autori textov uspokojivé odpovede. Dokonca možno povedať, že v istých segmentoch výskumu nie je možné ani len formulovať hypotézy o možných trendoch či variantoch vývoja. Snažili sme sa však ukázať, kam môže – a mal by – smerovať výskum, vedúci k napísaniu novej syntézy, novej „generačnej výpovede“, zohľadňujúcej už široko otvorený výskumný priestor, v ktorom sa musí (z)orientovať aj slovenská historiografia.

KRAJINA A MESTÁ V NEJ

PREDSTAVY O SLOVENSKOM ÚZEMÍ
V 1. POLOVICI 19. STOROČIA

DUŠAN ŠKVARNA

Po stáročia sa vnímala konkrétna krajina a takisto vlastný etnický priestor neosobne, bez výraznejších citových príznakov. Netvorili centrum záujmu umeleckej literatúry, cestovatelia i spisovatelia ich zachytávali z národného hľadiska neutrálne, nestávali sa základom vymedzovania politických hraníc. Inak povedané, politické hranice a územia fakticky vôbec nezohľadňovali etnické ohraničenia a teritória. Stabilita medzinárodných vzťahov, hranice štátov a nároky na nové teritória sa určovali na inom princípe – odvíjali sa od nárokov, kalkulácií a najmä sily vládnuccich dynastií, historických tradícií, poprípade od prírodných podmienok. To ale neznamená, že by autori predmodernej doby nereflektovali vlastnosti a odlišnosti územných celkov v závislosti od ich etnickej štruktúry, samotné etnické celky a rozdiely medzi nimi. Neprejavovali však pri tom emociálne či hodnotiace postoje a nepozdvihovali ich na politický faktor.

Minimálne od polovice 18. storočia sa táto situácia v Európe začala pozvoľna meniť. Jej západná časť prežívala veľký kultúrny, spoločenský a v rámci neho i hodnotový zlom. Strednej Európy sa tento jav dotkol viditeľne od 80. rokov 18. storočia a čoskoro sa ukázalo, že je trvalý. Aj v nej sa začal radikálne meniť obraz základných ľudských a spoločenských hodnôt, ich hierarchizácia a dôležitosť. Narušila sa nespochybniteľnosť tradičných, dovtedy iba okrajovo relativizovaných a všeobecne prijímaných hodnôt a slabla predstava o ich nenahraditeľnosti. Niektoré z nich upadali na význam, k iným sa dôležitosťou priradili hodnoty, ktoré mali dovtedy menší význam. Vytvárala sa nová štruktúra a hierarchizácia spoločenského myslenia, v ktorom predstavovali tradičné hodnoty ako dynastia, privilegované rody, stavovské princípy, cirkev, náboženstvo a podobne iba jednu zložku hodnôt a symbolov, u radikálnejších (liberálnych a socialistických) smerov sa dokonca hodnotili ako prežité a neprijateľné.

Táto dlhodobá premena súvisela predovšetkým so základnou ideou osvietenstva – s rovnosťou a rovnoprávnosťou. Práve podľa nej sa začal otvorene a smelšie či miernejšie až skrytejšie modelovať nový prístup k spoločnosti, politike, človeku. Vyzdvihnutie princípu ľudskej a postupne i občianskej

rovnosti umožnilo oslabovať i prekonávať spoločenské, sociálne, mentálne bariéry dovtedajšieho sveta a otvorilo dvere k utváraniu a postupnému posilňovaniu nových foriem identít, solidarity a lojality. Organickou súčasťou týchto zmien sa stal aj zložitý proces, ktorého výsledkom bol moderný národ.

Medzi podstatné znaky národnej identity patrili intímny citový vzťah k vlastnému národu a jeho vnímanie ako jednej z najcennejších zložiek spoločenskej hierarchie hodnôt. Národ sa začal považovať za dôležitú zložku ľudstva, o to viac, že sa mu pripisovalo jedinečné poslanie v dejinách (nejaká podoba obohatenia ľudstva). Prirodzene, takéto sakralizujúce predstavy sa vo väčšine prípadov najskôr utvárali a umocňovali v prostredí intelektuálov a úzkych politických elít a len postupne sa rozširovali na ďalšie spoločenské vrstvy. Národovci nevyznávali iba emotívne postoje k svojmu národu, dôrazom na „my“ neposilňovali len pocity príbuznosti a blízkosti v rámci svojho národa a odlišnosti od okolitých etník, ale zároveň vytvárali aj jeho stále sofistikovanejšie ideologické štruktúry. Okrem iného existenciu a budúcnosť svojho národa začali podmieňovať jeho slobodou. Túto slobodu nespájali iba s možnosťami kultivácie materinského jazyka a pestovania svojej kultúry, ale postupom času stále otvorenejšie a konkrétnejšie aj s naplňovaním politických práv. Na obzore sa tak objavil nový typ politiky obhajujúcej národ (v slovenskom prípade môžeme jednoznačne postrehnúť tieto tendencie na prelome 30. a 40. rokov 19. storočia, na maďarskej už od začiatku 90. rokov 18. storočia). Jedným z hlavných cieľov národných politik sa stávalo zaručenie politickej slobody svojho národa. Pod ňou sa chápalo predovšetkým právo tvoriť si vlastnú politickú reprezentáciu, vlastné politické inštitúcie, verejno-právne systémy, teda nejaké formy národnej štátnosti (v najrôznorodejších podobách).¹

Prirodzene, s objavením sa idey nového typu štátnosti nutne vyvstala otázka jej územia a práva naň. Územie a jeho hranice, resp. ohraničenie sa logicky stali ďalšími centrálnymi hodnotami moderného nacionalizmu. Predstavovalo ďalší identifikačný a intímny znak národa a vnímalo sa ako jedna z nutných podmienok jeho existencie. Národ takto nadobudol priestorový rozmer a formoval sa aj ako teritoriálna pospolitosť: „*národní prostor byl chápán jako domov a měl proto své kvalitativní charakteristiky jako národní krajina: národ byl symbolizován jistým krajinným typem s jistou strukturou národně relevantních lokalit.*“² V politických koncepciách došlo k tesnému prepojeniu národa, kultúry, politiky, územia a jeho hraníc.

Tak sa neutrálny vzťah k vlastnej krajine a územiu pozvoľna nalamoval, nahradzoval ho osobnejší a emotívnejší postoj. Národovci nevyzdvihovali iba jedinečné črty a pozitívne odlišnosti svojich národov voči ich susedom, ale takéto znaky priradzovali aj svojmu územiu.³ Priamoúmerne s nacionalizáciou myslenia a cítenia sa nacionalizoval aj obraz územia a jeho hraníc. Nestúpali iba záujem o vlastný priestor, ale národné územie sa stávalo hodnotou o sebe, objektom obdivu, často sa označovalo ako vlasť, ktorú treba poznávať, propagovať a si ju privlastňovať. Hranice národa mali byť tiež ukazovateľom odlišného kultúrneho a mentálneho sveta toho ktorého národa voči svojim susedom. Intímny a idealizujúci vzťah k vlastnému územiu sa často spájal s kritickým postojom k územiám okolitých národov, najmä ak sa od seba geomorfologicky odlišovali. Prepojenie vzťahu národa a územia išlo až tak ďaleko, že sa územie začínalo označovať za majetok národa. Podľa celého radu autorov „*on je na ňom suverénnym pánom, má naň neodcudziteľné právo.*“⁴ Dochádzalo k iniciatívam presne vymedziť národné územie a určovať jeho hranice, ktoré sa vnímali ako nástroj ochrany a stabilizácie vlastného územia a národa. Zdôvodňovanie nutnosti a dôležitosti národných hraníc posilňovalo presvedčenie o historickom poslaní, priam nevyhnutnej misii chrániť *našu krajinu*, brániť jej integritu, ovládnuť ju – kultúrne, propagandisticky, mocensky, symbolicky, vojensky, a v prípade možnosti aj získať nové územia, vnímané ako naše. Súčasťou tohto procesu boli štátoprávne ambície všetkých národných hnutí, ktoré mali pocit, že ich národy nie sú dostatočne chránené. Práve vlastná štátnosť, v prípade Slovákov v podobe autonómneho útvaru, to mala zabezpečiť.

Tomuto typu myslenia pomáhal aj fakt, že v Európe počas 18. storočia silnelo s celkovým rozvíjaním racionálneho myslenia aj nové chápanie prírody a záujem o ňu.⁵ Oceňoval sa jej významu pre život človeka, samotná príroda sa „oživovala“ a silneli túžby vedecky ju poznávať a umelecky stvárniť. Nová rola prírody v ľudskej kultúre, ale aj nové chápanie ľudových vrstiev ako tvorivej zložky spoločnosti zasa podporovali záujem o hlbšie poznanie krajín a regiónov.

Dokladá to vzostup takých odborov ako geografia, štatistika, štátoveda, kartografia, etnografia. Tieto vlastivedné disciplíny opisovali a zobrazovali jednotlivé územia, mestá, život v nich, približovali počet obyvateľov, sledovali aj etnické celky, ich sídla, územia, početnosť, znaky.

3 THIESSOVÁ, Anne-Marie. *Vytváření národních identit v Evropě 18. až 20. století*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007, s. 161-165.

4 THOLT VELKOŠTIAVNICKÝ, Adalbert. *Národ a národnost*. Pittsburg : Tlačou P. V. Rovnianek a Co., 1907, s. 7.

5 HOLEC, Roman. *Človeka príroda v "dlhom" 19. storočí*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2014, s. 25-29.

1 GELLNER, Arnošt. *Národy a nacionalismus*. Praha : Hřibál, 1993, s. 12.

2 HROCH, Miroslav. *Národy nejsou dílem náhody*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2008, s. 258-259.

Takéto informácie prinášali nielen tlačené texty (publikácie, encyklopédie, štúdie, schematizmy), ale zobrazovali sa taktiež vizuálne a kartograficky.⁶ V obdobiach, v ktorých sa ešte nekonali sčítania obyvateľstva, alebo sa realizovali iba nedôsledne, mali tieto práce dvojnásobný význam. Odborná verejnosť vďaka nim získavala relatívne hodnoverné údaje pre lepšie poznávanie svojho priestoru. V rámci Habsburskej monarchie sa rozvinuli takéto štatisticko-vlastivedné a encyklopedické práce, ako aj mapové zobrazovania najviac v Uhorsku, predovšetkým vďaka jeho zložitým etnickým, kultúrnym i hospodárskym pomerom.⁷ Celkovo „...*přispívali v multietnickém prostředí habsburské monarchie k modernímu tematizování problematiky její národnostní pestrosti a zejména znakového i areálového ohraničení jedné národnosti vůči druhé.*“⁸ Vedomie o početnosti vlastného etnika i nepriame náčrty či priamo vymedzenia jeho územia pomáhali nielen konkretizovať predstavy o ňom, ale rovnako zvyšovať sebavedomie i potencie národných hnutí. A postupne tvorili jeden z argumentov v prospech ich legitimizácie i pokusov o „...*veřejné uplatňování kolektivních národních prav.*“⁹

Konfliktnosť vymedzovania etnických hraníc

Nároky a úsilia o vymedzenie území, ich ochránenie a ovládnutie narážali na rôznorodé prekážky, predstavy a nároky a takmer vždy vyvolávali negatívne reakcie elit susedných národov a komplikovali vzťahy medzi nimi. Nezauzľovali sa však iba vzťahy medzi elitami národov, ale tieto zápasy prinášali aj konflikty, občas i vojenské, zhoršovali medzietnické vzťahy medzi elitami a postupne tiež širšími vrstvami národných spoločenstiev. Historicky sa tak otvárali nové kolá a formy súperenia i bojov o územia a hranice, tentokrát v mene slobody národov.

Zložitosť situácie zvyšovalo aj to, že sa na prahu modernej doby utvárali dva typy predstáv o národných územiach a ich hraniciach. V podstate kopírovali dva spôsoby formovania moderných národov. Každý z týchto typov hraníc ich obhajcovia vnímali ako najprirodzenejšie vymedzenie národa

voči svojim susedom a prirodzený prejav celkovej modernizácie. V prvom prípade išlo o tzv. štátne národy. Teda o ten typ, keď sa do národa malo začleniť všetko obyvateľstvo historického štátu (politického útvaru), ktorý mal svoje reálne a legitímne hranice vymedzené dlhodobou a elity tohto štátu si osobovali právo na budúcnosť tohto štátu a jeho hraníc v nezmenenej podobe. V takom prípade národní ideológovia obhajovali existenciu štátu a jeho hranice ako súčasť svojho národa. Existujúcu politickú hranicu chápali ako štátnu a zároveň národnú, historickú štátnosť zasa ako národnú vlasť. Verili, že sa budú v jej rámci homogenizovať rôznorodé etnické a jazykové spoločenstvá a regionálne identity, na základe čoho sa tak sformuje jeden štátny národ, ktorý bude mať znaky dominantného etnika.¹⁰ Odmietali iniciatívy určujúce etnické hranice a ešte rozhodnejšie pokusy o ich povýšenie na politické hranice. Tomuto bodu sa podriaďovala nacionálna politika, ktorá mala posilňovať dominantnú národnú identitu na celom území štátu a oslabovať, v prípade potreby aj násilne, iné národné identity. Napríklad v maďarskom prostredí sa považovalo za prirodzené, že maďarské elity majú po každej stránke ovládnuť celé Uhorsko a tým zlikvidovať podľa nich všetky odstredivé tendencie ako nebezpečenstvá ohrozujúce budúcnosť tohto štátu. Predstavu o jednote národa a štátu a ovládnutí jeho územia lapidárne vyjadril Béla Grünwald: „...*štát je náš, ale moc a vplyv maďarského národa nesiahajú až k hraniciam štátu. [...] naša misia je vo vnútri hraníc štátu, to znamená, aby sme obsadili štát až do posledných hraníc, aby sme v ňom zaujali postoj, ktorý sme oprávnení zaujať z dôvodu našej majetkovej, morálnej a duchovnej nadvlády, historickej dôležitosti, závažnosti; ovládnime celý štát maďarským národným duchom.*“¹¹

Druhú skupinu predstavovali tie etniká, ktoré sa v národ emancipovali v rámci existujúceho historického štátu, ale nemali oporu v jeho mocenských a kultúrnych elitách a reprezentáciách, navyše ich historickoprávne argumenty tieto elity neuznávali. Pokusy elit etnických národov o vyčleňovanie svojich území načrtávali nové, vnútorné hranice v existujúcich štátoch, ba niekedy (napr. Srbi, Slovinci, Nemci, Poliaci) narušenie či zrušenie existujúcich politických útvarov. Teda nutne spochybňovali predstavu o nemožnosti existujúcich a nemožnosti vytvárania nových hraníc. Museli pritom zdôvodňovať nielen oprávnenosť existencie svojich národov, ale aj právo na ich územie, čím sa nutne dostávali do konfliktu s celokrajinským, celoštátnym vymedzením vlasti a národa. Pritom predstavy o vlastnom území,

6 ŠOLTĚS, Peter. „Európa v malom“. Reprezentácia etnickej rôznorodosti Uhorska v štatistikách a vlastivedných prácach do roku 1848. In IVANIČKOVÁ, Edita. a kol. *Kapitoly z histórie stredoeurópskeho priestoru v 19. a 20. storočí*. Pocta k 70-ročnému jubileu Dušana Kováča. Bratislava : Historický ústav SAV, 2011, s. 213-242.

7 ŠTAIF, Jiří. *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830 – 1851*. Praha : Dokořán, 2005, s. 115; Časť takýchto prác uvádza ŠAFÁRIK, Pavol Jozef. *Dejiny slovenského jazyka a literatúry všetkých nárečí*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1992, s. 223.

8 Tamže, s. 114.

9 Tamže, s. 120.

10 HOWSBAM, Eric J. *Nationen und Nationalismus*. München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 1998, s. 45-49.

11 Cit. podľa ZÁHORAN, Csaba. Sen o národnom štáte. In KOLLAI István (ed.). *Rozštiepená minulosť*. Budapešť : Nadácia Terra Cognita, 2008, s. 103.

najmä v prvej polovici 19. storočia bývali nejednoznačné, vymedzovanie hraníc tohto typu národa sa upresňovalo iba postupne, v jednom prípade kvôli etnickej premiešanosti sa ani nedali presne stanoviť. Tak, ako prebiehala pomalšie emancipácia etnického typu národa, tak sa komplikovanejšie presadzoval obraz a potvrdenie jeho hraníc. Hlavným dôvodom bola politická slabosť národných hnutí reprezentujúcich tento typ národa, slabšie zázemie týchto hnutí a ešte viac odpor dominantných politických síl v štáte voči akémukoľvek jeho vnútornému ohraničovaniu a „kúskovaniu“. Ich reakcie bývali nielen razantné, ale neraz aj nepriateľské a demonizujúce. Kvôli tomu silnela počas 19. storočia nielen vzájomná kritika, napätia, osočovania, politické spory a prenasledovania, ale v istých okamihoch došlo aj k vojenským konfliktom (1848/49, 1914/18).

Tento prípad sa vzťahuje aj na vývoj Slovákov. Pokusy viacerých generácií ich elít o vymedzovanie svojho územia a jeho ohraničenie narážali až do roku 1918 na rad prekážok. Emancipácia Slovákov prebiehala v pozícii slabšieho, dokonca outsidera, a tak aj proces a súperenie o územie a určenie hraníc Slovenska a predovšetkým ich akceptovanie a legitimizovanie dominantnými mocenskými silami bolo zdĺhavé a oneskorené. O to viac, že maďarské politické i kultúrne elity neboli ochotné i schopné po celé storočie revidovať princíp uhorsko-maďarského politického národa a súbežne s tým zotrúvali na tradičnom chápaní integrity Uhorska. Na kryštalizáciu obrazu územia Slovenska brzdiaci pôsobilo i to, že jasnými boli len jeho západná a severná hranica, ktorú tvorili po stáročia stabilné štátne hranice Uhorska. Pokusy o konkrétne vymedzenie južnej a východnej hranice bývali nejednotné a vyvolávali najviac pochybností. Obe pomyslené hranice sa vzťahovali na vnútorné územie Uhorska a boli dosť neurčité, pretože prechádzali pásmami pomerne pestrej etnickej premiešanosti obyvateľstva (slovenského a maďarského, resp. rusínskeho, v menšej miere aj nemeckého).

Ako je všeobecne známe, Uhorsko bolo nielen multietnickou krajinou, ale jeho etniká žili homogénne len sčasti, ich nemalé časti sa nachádzali mimo svojho etnického územia vo väčších či menších diasporách značne rozptýlene a premiešane s inými etnikami krajiny. Neraz tvorili jednu obec nielen dve, ale i štyri národnosti. Na prahu modernej doby tak možno nájsť u každého etnika Uhorska jadrový priestor, kde sa koncentrovala väčšina jeho obyvateľstva a popri nich oblasti, kde žili v ostrovoch premiešane s inými etnikami. Takže etnické územia boli počas 19. storočia podstatne heterogénnejšie, ako sú dnešné, ale výrazne väčšie (teritória, kde žili premiešane s inými etnikami). Etnickou premiešanosťou sa počas 18. a 19. storočia vyznačovalo predovšetkým stredné a južné Uhorsko, tzv. Dolná zem.

Slovákov zasiahla táto pestrosť ešte o čosi viac ako iné etniká krajiny, pretože značná časť z nich (takmer jedna štvrtina) žila mimo svojho etnického jadra rozptýlene v diasporách od neho vzdialených neraz stovky kilometrov a vo vyše 20 stoliciach na Dolnej zemi, vrátane najjužnejších oblastí Uhorska.

A taktiež stolice na slovensko-maďarskom pomedzí boli etnicky nehomogénne, aj v nich žili Slováci a Maďari (popríklad aj Rusíni, Nemci, Chorváti, Srbi) premiešane. Napríklad Ján Kollár považoval za slovenský etnický priestor aj oblasť Miskolcza (slov. Miškovec), Tokaja, Vácu (slov. Vacov, nem. Waitzen).¹² Nie celkom bezdôvodne, pretože v čase Kollárovej mladosti mal celý rad dedín v tejto oblasti slovenský, resp. čiastočne slovenský charakter, patrili do pomysleného slovensko-maďarského pomedzia.¹³

Podobný obraz poskytovala v 1. polovici 19. storočia Ostrihomská, Komárnianska a Peštianska stolica, ktoré, či aspoň ich časti niektorí autori považovali taktiež za súčasť Slovenska (nielen Horného Uhorska). Nepriamo to podporuje aj podľa všetkého prehnaný názor Pavla Jozefa Šafárika, že v Peštianskej stolici žili až dve pätiny Slovákov.¹⁴ Pomerne vysoká koncentrácia slovenského obyvateľstva v tomto priestore a predovšetkým vo vzdialených stoliciach ako Čanádska, Békešská, Banátska, Báčska zneisťovali slovenských vzdelancov v otázke hraníc Slovenska. Keď sa slovenská strana rozhodla oficiálne nastoliť politické vyčlenenie územia Slovenska – predovšetkým to bolo v roku 1849 a v memorandovom hnutí v 60. rokoch – nutne narazila na nový problém – národné menšiny. Snažila sa ho riešiť priznaním práv Slovákom v načrtnutom maďarskom útvare, rovnako ako Maďarom a Nemcom v požadovanom slovenskom útvare.¹⁵ S výnimkou Maďarov sa pred podobným problémom ocitali reprezentácie všetkých národov súvisle žijúcich na území Uhorska.

Premiešané bolo taktiež slovensko-rusínske pomedzie. Nejednotnosť pohľadov naň v dôsledku jazykovej blízkosti oboch etník ešte zvyšovalo rozličné chápanie slova Rusín (Rusnák, Rus, Ruthen, Orosz). Dlho bola najrozšírenejšou predstava, že obyvatelia praktizujúci gréckokatolícke vierovyznanie sú automaticky Rusínmi, preto niektorí autori nezahrnovali do

12 KISS, Gy. Csaba. *A haza mint a kert*. Budapest : Nap Kiadó, 2005, s. 106.

13 Pozri napr. ZUBKO, Peter. Slováci na maďarskom území Abovskej a Zemplínskej stolice (18. stor. – 1. pol. 20. stor.). In *Acta historica neosoliensia*, tomus 9, 2006, s. 81-97; ŠOLTĚS, Peter. *Tri jazyky, štyri konfesie. Etnická a konfesijná pluralita na Zemplíne, Spiši a v Šariši*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2009, s. 150-155.

14 ŠAFÁRIK, Pawel Josef. *Slowanský národopis*. Praha : nákladem J. G. Calveského Knihkupectví, 1842, s. 95-98.

15 ŠKVARNA, Dušan. K otázke národnostných menšín v 19. storočí v Uhorsku, resp. monarchii. In CHLEBNICKÝ, Ján (ed.). *275 rokov v Sarvaši. Sympóziu o Slovákoch v Maďarsku*. Békešská Čaba : Slovenský výskumný ústav 2001, s. 146-157.

slovenského územia Zemplínsku, Užskú, ba občas ani Šarišskú či Spišskú župu. Len postupne, v druhej polovici 19. storočia sa lepším poznaním dospievalo k názoru, že časť gréckych katolíkov používala slovenské nárečie a v sčítaniach obyvateľstva sa aj hlásila za Slovákov.¹⁶ Jedným z dôvodov slabej intenzity určovania slovensko-rusínskeho pomedzia a uspokojovania sa s tvrdením, že východne od Slovákov žijú Rusíni, mohli byť aj náznaky presvedčenia vnímajúceho Rusínov ako zvláštny podcelok Slovákov.¹⁷

Nejednotnosti určovania národného územia „pomáhal“ i fakt, že kolísali predstavy o počte jednotlivých etníc Uhorska. Až do roku 1850 sa v ňom nekonali sčítania obyvateľstva. Takže doboví autori zostavovali svoje štatistiky na základe rôznych nepriamych prameňov a výpočtov, či údajov získaných od lokálnych informátorov. V situácii nízkej až rozmazanej úrovne národného povedomia bežného obyvateľstva bývalo nezriedka na subjektívnom rozhodnutí týchto informátorov určiť ich etnicitu. Nimi, podobne ako sčítacími komisármi bývali zväčša maďarsky (vlastenecky) cítiaci ľudia, ktorých časť mala tendenciu zvyšovať počet Maďarov. Na strane druhej slovenskí autori bežne, počas celého 19. storočia zvyšovali počet Slovákov oproti oficiálnym štatistikám a udávali ich počet troma miliónmi, ba najmä v 60. rokoch ich niektorí nadhodnotili až na štyri milióny.¹⁸ Pritom štatistické práce z polovice 19. storočia i spomínané sčítanie z roku 1850 ich počet uvádzali okolo 1700 000.

Ďalším komplikujúcim prvkom kryštalizácie slovenského územia bolo to, že sa kvôli historickým okolnostiam vytváral duálny pohľad na územie a vlasť. Územie Slovenska (napr. na rozdiel od Chorvátska) bolo po stáročia bezprostrednou súčasťou Uhorska. Počas nich nebolo potrebné tvoriť jeho hranice, ani o nich sústredenejšie uvažovať. Počas 19. storočia prichádza k zmene, objavuje sa otázka slovenského teritória nielen ako príležitostný obraz, ale ako naliehavá túžba a požiadavka. Slovenská strana sa usilovala harmonizovať vzťah medzi starým a širším – historickým územím Uhorska a Uhorskom ako širšou vlasťou a medzi novým a užším –

slovenským územím a jeho ohraničením (na túto harmonizáciu rezignovala dočasne v rokoch 1848/49 a definitívne počas 1. svetovej vojny). Maďarské elity vnímali tento duálny prístup ako umelý a neodôvodnený, ba nepriateľský, odmietali ho a na základe historického práva chápali uhorské územie ako jednotné a nedeliteľné. Svoju krajinu, vlasť odvodzovali z faktu štátu – Uhorského kráľovstva, slovenské elity zasa dominantne z faktu existencie svojho etnika. Tak ako v iných oblastiach života (napr. v chápaní národa, jazykového problému), aj v tejto sa slovenská a maďarská koncepcia vytrvalo rozchádzali.

Aj v prípade vymedzovania slovenského územia sa však uplatňoval istý historický argument. Minimálne od 14. storočia sú známe doklady o pomerne jasných predstavách o sídelnej štruktúre Slovákov, slovenskom etnickom území a o povedomí jeho odlišnosti v rámci Uhorska, resp. vo vzťahu k susednému maďarskému priestoru. Pre slovenské územie sa odvtedy používal celý rad označení. Odhladiadnuc od nejednotnej transkripcie sa v historických textoch predmodernej doby nazývalo ako *Slavonica*, *Sclavonia*, *Hungaria superior*, *Superiores partes Hungariae*, *Windenland*, *Slovakia*, *Slowakisches Land*, *Slowakei*, *Tótság*, *Tórország*, *Felvidék*, *felső Magyarország*, *tót imperium*, *tót vijálet*, a podobne.¹⁹ Hoci podľa Ferdinanda Uličného „názov Slovensko vyvinuli naši predkovia, teda Sloveni a Slovenky pravdepodobne pred 15. storočím“²⁰, s jeho slovenskými označeniami sa stretávame v písomnostiach až od polovice 18. storočia. Bezpochyby to súviselo s nárastom tlačených diel a písomností v domacom jazyku. Najskôr išlo o názov *slovenská krajina*, ktorú prvýkrát použil v *Kratičkej historii kráľovství uhorského* farár v Sarvaši Matej Markovič, potom o výraz *slovácka krajina*, napríklad v diele Juraja Fándlyho *Pilní domajší a poľní hospodár*.²¹ Doteraz prvé známe písomné použitie výrazu Slovensko sa nachádza v *Slowári slowenskom Česko-Latínsko-Ňemecko-Uherskom*, ktorý síce vyšiel tlačou až v polovici 20. rokov 19. storočia, ale jeho autor Anton Bernolák ho dokončil už roku 1791.²² Po ňom použil výraz Slovensko taktiež český

16 KRAJČOVIČ, Milan. Hranice Slovenska – plány a spory 1848 – 1922. In *Historické štúdie*, roč. 43, 2004, s. 32; ŠOLTĚS, Peter. Reflexie slovensko-rusínskeho etnického pomedzia v slovenskom národnom hnutí. In IVANTYŠYNOVÁ, Tatiana – KODAJOVÁ, Daniela a kol. *Východná dilema strednej Európy*. Bratislava : SDK SVE, 2010, s. 111-126.

17 FRANKOVÁ, Libuša. K formovaniu predstáv o slovenskom etnickom území v národných obranách v prvej polovici 19. storočia. In *Dejiny – internetový časopis Inštitútu histórie FF PU*, roč. 1, 2006, č. 1, s. 9, 11.

18 Pozri napr. *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu 1848 – 1914*. II. zväzok. Zost. BOKES, František. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1965, s. 82, 91 (Sasinek a Radlinský); VOZÁR, Samuel. *Hlas od Tatjer*. Banská Bystrica : Tlač Filip Machold, 1851, s. 42; HLOŽANSKÝ, Jozef. Naša vnútorná politika. In *Biele Uhorsko*, 1868, č. 3, s. 47.

19 TIBENSKÝ, Ján. Ideológia slovenskej feudálnej národnosti pred národným obrozením. In *Slováci a ich národný vývin*. Ved. red. MĚSÁROŠ, Július. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1969, s. 95; ULICHNÝ, Ferdinand. Toponymum Slovensko – pôvod a obsah názvu. In *Historický časopis*, roč. 62, 2014, č. 3, s. 548-549.

20 ULICHNÝ, *Toponymum Slovensko*, s. 548.

21 Pozri TIBENSKÝ, Ján. *Chvály a obrany slovenského národa*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1964, s. 101; FÁNDLY, Juraj. *Výber z diela*. Pripr. Ján Tibenský. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1954, s. 250.

22 BERNOLÁK, Anton. *Slowár Slowenski Česko-Latínsko-Ňemecko-Uherski...* Tomus IV, Budae : typis et sumptibus Typographiae Reg. Universitatis Hungaricae, 1826, s. 3010; Tomus VI, Budae 1827, s. 266, 722.

jazykovedec Josef Dobrovský vo svojich dvoch dôležitých jazykovedných prácach, „*Slowensko, das Slawenland, die Slowakey in Ungarn*“.²³ Nemec-kú formu v novšom tvare *Slowakei* zvolil taktiež P. J. Šafárik vo svojej prvej veľkej odbornej práci *Dejiny slovanskej reči a literatúry*²⁴ a postupne si ju osvojovali aj rakúsko-nemeckí autori.²⁵

Ohraničovanie národného priestoru

Nárast tlače, verejnej komunikácie a politizácie národnej idey od začiatku 19. storočia viedol aj k tomu, že stúpol počet pokusov pomenovať a vymedzovať vlastné územie. Najjednoduchšie i najneurčitejšie bolo konštatovanie, že ide o krajinu, kde žijú Slováci. K zaužívaniu používania názvu Slovensko dochádza najmä počas 30. rokov, predovšetkým v prostredí mladých štúrovcov. Pritom sa toto označenie, skôr ako sa stalo dominantným, v nasledujúcich desaťročiach 19. storočia často striedalo s ďalšími pomenovaniami. Výraznou črtou slovenskej krajiny bol horský charakter, prstenec jej rôznych horstiev sa často súhrne nazýval Tatrami, čo sa prenieslo na označenie celej krajiny.²⁶

Synonymami Slovenska tak bývali po celé 19. storočie výrazy *Tatransko, slovenské Tatransko, Podtatransko, slovensko-tatranská krajina*, ale aj *Sloviansko*.²⁷ Prirodzene, doboví autori označovali Slovensko aj ako *Horné Uhorsko, Horná zem, Karpatská krajina*. Dochádzalo občas taktiež k tomu, že pri voľnom prekladaní maďarských básní sa v slovenskej verzii nahradili výrazy uhorská krajina, uhorská vlasť spojením slovenská zem.

Stúpajúci záujem o vlastné územie a obdiv k nemu sa v tomto období začal často vyjadrovať aj metaforicky. Uctievalo sa, ospevovalo a idealizovalo sa priradovaním jedinečných znakov a vlastností, neraz rovnakých aké sa dávali vlastnému národu. Prirodzene, slovenská, dominantne horská a hornatá krajina bola vďačným nástrojom monumentalizácie a heroizácie,

vo svete romantikov sa javila byť tajomnou, nezdolateľnou, majestátnou. Jej symbolickú hodnotu ešte zvyšovalo utvrdzovanie sa v reálnych či mýtických pamäťových stopách, akými boli hradné vyvýšeniny, vysoké končiare, ktoré mali byť svedkom starobylosti, slávy i bôľov Slovákov. Slovenská krajina sa tak vnímala ako svedok a ich ochranca v minulosti.

Ďalším prejavom narastania dôležitosti národného územia a utvárania si intímneho vzťahu k nemu bolo jeho postupné vymedzovanie a konkretizovanie. Tento – u Slovákov – dlhodobý a komplikovaný proces sa dial tromi základnými spôsobmi. Prvý, najstručnejší a najmenej presný, pritom veľmi častý spôsob predstavovalo len načrtnutie slovenského územia v základných obrysoch pomocou dominantných a symbolických hraničných bodov – najčastejšie ako krajiny ležiacej medzi Tatrami a Dunajom, krajiny rozprestierajúcej sa od Moravy po Tisu, menej často od Devína po Užhorod (maď. Ungvár, nem. Ungwar) (Košice) a pod. Ešte symbolickejšie a menej konkrétne vyznievalo jej vymedzenie trojhorím Tatra, Fatra, Matra. Konkrétnejšie a presnejšie vyznievali prístupy načrtávajúce Slovensko vymenovaním tých stolíc, v ktorých žili dominantne Slováci.²⁸ Nepriamo pomáhali utvárať predstavy o slovenskom území aj zoznamy miest, napríklad v kalendároch pri uvádzaní jarmokov. Územie Slovenska sa občas zvyklo obrysovo naznačiť aj prostredníctvom prírodných symbolov či dominant – väčších riek, pohorí, vrchov, hradov, miest ležiacich na jeho okraji.²⁹

V tlači sa však už začínali objavovať taktiež konkrétnejšie vymedzenia územia Slovenska. Problematike etnického priestoru sa v slovenskej kultúre dlhodobo venovali predovšetkým P. J. Šafárik a Ján Čaplovič, ktorí sú tiež autormi jedných z prvých etnických máp, ktoré načrtávali aj slovenské územie.

Vari najväčší verejný ohlas nachádzali Šafárikove odborné počiny. Už roku 1826 ho vymedzil takto: „*Dnešní Slováci obývají severozápadní část Uhorska, sú však okrem toho roztrúsení po celej krajine v jednotlivých mladších kolóniách. Čisto slovenské stolice sú: Trenčianska, Turčianska, Oravská, Liptovská a Zvolenská (asi 550 000 ľudí); v Nitrianskej, Spišskej, Šarišskej, Tekovskej, Zemplínskej, Gemerskej a Hontianskej stolici tvoria väčšinu (asi 800 000), naproti tomu v Bratislavskej, Novohradskej, Peštianskej a Abovskej tvoria menšinu (menšiu polovicu) obyvateľstva (so slovenskými kolóniami v Békešskej, Užskej, Komárňanskej... asi 450 000 ľudí). Celkový*

23 DOBROWSKY, Joseph. *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache...* Prag : bey Johann Herrl, 1809, s. 45; DOBROWSKY, Joseph. *Geschichte der Böhmischen Sprache und ältern Literatur*. Prag : bei Gotlieb Haase, 1818, s. 65.

24 SCHAFFARIK, Paul Joseph. *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur...* Ofen : Mit Kön. Ung. Universitäts-Schriften, 1826, s. 383-384.

25 SARTORI, Franz. *Historisch-ethnographische Übersicht der wissenschaftlichen Cultur, Geistthätigkeit und Literatur des österreichischen Kaiserthums*. Erster Theil. Wien : Verlag bei Carl Gerold, 1830, s. 18, 30, 36.

26 K chápaniu Tatier pozri LIPTÁK, Ľubomír. Tatry v slovenskom povedomí. In *Slovenský národopis*, roč. 49, 2001, č. 2, s. 145-161; MACHO, Peter. Premeny symbolickej funkcie Tatier v nacionalistickom diskurze 19. storočia. In KOVÁČ, Dušan a kol. *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. Bratislava : Historický ústav SAV, 2013, s. 41-47.

27 Pozri PRAŽÁK, Albert. *Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrovu*. Praha : Nákladem Gustava Voleského, 1922, s. 26.

28 Předmluva. In *Hronka*, 1836, díl I., svazek I., s. 12; V tomto smere zohrali významnú rolu pri propagácii predstáv o slovenskom území tzv. národné obrany. FRANKOVÁ, K *formovaniu predstáv*, s. 7-15.

počet Slovákov je teda podľa toho 1 800 000 duší.³⁰ Šafárik vo svojej novšej práci *Slovanský národopis* dokonca ako prvý podrobne určil hraničné body slovenského územia a taktiež ostrovy, na ktorých žili Slováci mimo neho. Sever východného Slovenska (od rieky Poprad) vnímajúc ako rusínsky doň nezaraďil, za jeho východnú hranicu stanovil rieku Ondavu. Z radu bodov na južnej hranici uvediem aspoň dominantné: Bratislava (do roku 1920 Prešporok, maď. Pozsony, nem. Pressburg), Senec, Galanta, Sládkovičovo (do roku 1948 Diosek), Radvaň na Dunaji, Levice, Modrý Kameň, Sečany, Lučenec, Rimavská Sobota, Plešivec, Rožňava, Moldava, Košice, Haniska pri Košiciach, Sárospatak (Blatný Potok), Zemplín, odtiaľ na sever pozdĺž Ondavy. V porovnaní s predchádzajúcou svojou prácou Šafárik odhadol v tomto diele počet Slovákov podstatne vyššie, na 2 750 000 ľudí.³¹ Bratislavu zaradil do slovenského územia, u iných miest ležiacich na slovensko-maďarskom etnickom pomedzí ich začlenenie nekonkretizoval. O tom, že ani P. J. Šafárikovi nebolo jasné slovensko-rusínske pomedzie, svedčí to, že hoci tvrdil, že v Zemplínskej stolici žije väčšina Slovákov, väčšinu z nej do slovenského územia nezačlenil.

Ešte skôr a častejšie ako P. J. Šafárik, už od druhého desaťročia 19. storočia, propagoval slovenský etnický priestor jeden zo zakladateľov etnografie v Uhorsku a dôverný znalec jeho regiónov a etník J. Čaplovič. Podľa jedného z jeho vymedzení nájdeme Slovákov „v 36 uhorských župách, a to v štyroch ako ich jediných obyvateľov (Orava, Liptov, Trenčín, Zvolen), v deviatich sú vo väčšine (Nitra, Turiec, Tekov, Hont, Spiš, Gemer, Šariš, Zemplín, Abov) a v dvadsiatich troch župách tvoria menšinu.“³²

Zvýšený záujem o vlastný priestor sa odrážal aj v grafickom a kartografickom zobrazovaní etnických území. Predstavovali druhú, najnáročnejšiu a v tomto období aj najkonkrétnejšiu formu ich vymedzenia. Už na začiatku 19. storočia vydal modernú mapu Uhorska Ján Lipský (1804) a v tom istom roku aj Ján Matej Korabinský *Atlas regni Hungariae portatilis*, v ktorom ako prvý zobrazil kartograficky etnicitu jednotlivých obcí.³³ Mapové diela

oboch autorov sa stali východiskom spracovania prvých etnických máp Uhorska. Už roku 1819 dokončil J. Čaplovič svoju etnickú mapu Uhorska (s farebným vymedzením území) ako prílohu prvého zväzku svojho diela *Gemälde von Ungarn*, ktoré však vyšlo až o desať rokov neskôr.³⁴ Do slovenského územia nezačlenil východnú časť Zemplínskej stolice, ktoré ťahal pozdĺž riek Ondava a Topľa, potom načrtol dlhú slovensko-maďarskú líniu, pričom do slovenského územia zaradil mestá na nej ležiace: Košice, Rožňava, Rimavská Sobota, Lučenec, Balassagyarmat (Balašské Ďarmoty).³⁵

Taktiež P. J. Šafárik svoje vyššie uvádzané slovné vymedzenie hraníc Slovenska premietol do mapového zobrazenia, keď vložil do svojej práce *Slovanský národopis* prílohu *Slovanský zeměvid* – mapu sídiel Slovanov. Medzi prvé etnické mapy Uhorska sa zaraďuje aj dielo tajomníka uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rady Jánosa Aszalayho.³⁶ Vyšla v 30. rokoch v siedmich listoch, okrem iných znakov zachytávala aj rečové pomery v obciach značkami pod ich názvami. Možno sem zaradiť i etnickú mapu Josepha Vincenza Häuflera s názvom *Versuch einer Sprachenkarte der österreichischen Monarchie*, ktorá vyšla roku 1846 v Pešti a počas roka 1849 ju vládne a dvorské kruhy najčastejšie používali ako zdroj informácií pri pokusoch určiť budúce vnútorné usporiadanie Uhorska.

Školy a učebnice zemepisu

Tereziánske a jozefínske školské reformy vyvolali rôznorodé pozitívne následky. Okrem iného sa na vzdelanie začal klásť väčší dôraz, o školstvo sa viac zaujímala štátna a verejná politika, siete škôl sa zahusťovali. Preto sa logicky v tomto období začínali vo zvýšenej miere pripravovať a vydávať učebné texty, medzi ne patrili aj zemepisné učebnice. Pre slovenské školy pripravil prvú takúto učebnicu Juraj Palkovič, ktorý roku 1804 vydal *Známost vlasti*.³⁷ Prehľadne a pre lepšie zapamätanie vo forme veršov v ňom priblížil základné geografické informácie o Uhorsku a jeho stolicích, pričom „zakresliac slovenský živel do teritoriálneho útvaru v rámci Uhorska a mozaikou lokalít podľa jednotlivých stolíc zobraziac územie kompaktné obývané Slovákmi, prispel predovšetkým vytváraním predstavy ‚slovenskej vlasti‘ v užšom slova zmysle.“³⁸ S týmto momentom sa možno stretnúť aj v nasledujúcich prácach.

30 SCHAFFARIK, *Geschichte der slawischen Sprache*, s. 374; V najnovšom slovenskom vydaní práce nepozornosťou vypadla zo zoznamu stolíc Zvolenská. Pozri ŠAFÁRIK, Pavol Jozef. *Dejiny slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1992, s. 223.

31 ŠAFÁRIK, Pawel Josef. *Slowanský národopis*. Praha : Nákladem wydawatele, 1842, s. 95-98.

32 ČAPLOVIČ, Ján. *O Slovensku a Slovákoch*. Zost. URBANCOVÁ, Viera. Bratislava : Tatran, 1975, s. 83; Pozri tiež KOVAL, Peter. Slovenskí dejatelia a etnické hranice na severovýchode Slovenska v druhej polovici 19. A v prvých rokoch 20. storočia. In *Dejiny – internetový časopis Inštitútu histórie FF PU*, roč. 2, 2007, č. 2, s. 19.

33 PRIKRYL, Ľubomír Viliam. *Vývoj mapového zobrazenia Slovenska*. Bratislava : VEDA, 1977; KUSEDOVÁ, Dagmar. Kartografické dielo Jána Mateja Korabinského. In *Kartografické listy*, roč. 21, 2013, č. 2, s. 24-34.

34 CSAPLOVICS, Johann. *Gemälde von Ungarn*. Pest : Verlag von C. A. Hartleben, 1829, mapa sa nachádza na konci prvého zväzku za s. 345.

35 BOKES, František. *Vývin predstáv o slovenskom území*. Turč. Sv. Martin : Matica slovenská, 1945, s. 11.

36 SVETON, Ján. Aszalayho mapa Uhorska z roku 1830 – 38. In *Náš národ II*, 1944, č. 11, s. 132-143.

37 PALKOVIČ, Giřj. *Známost vlasti*. Pressperek : u Symona Petra Webera, 1804.

38 VYVÍJALOVÁ, Mária. *Juraj Palkovič*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1968, s. 261.

V tomto období možno tiež zaznamenať rastúci počet rozličných rukopisných mapových či štatistických náčrtov a rukou písaných zemepisov. Rovnako oni odrážajú zvýšený záujem o svoje územie v rámci Uhorska a dokladajú predstavy o ňom. U časti z nich je na prvý pohľad zrejmé, že venovali väčší priestor slovenským stoliciam, zdôrazňovali v nich slovenský element a uvádzali geografické názvy po slovensky. Tieto znaky možno napríklad vidieť v práci Jána Pulla, ktorý roku 1835 pripravil učebný text pod názvom *Zemepis, O národe slovenskem*, alebo vo *Vypsání zeme Uherské o Pred-dunaji neb Okolí Preddunajském* z roku 1818 od Jána Hrdličku.³⁹ V rovnakom období vznikla aj rukopisná zemepisná príručka, ktorá sa venuje iba stoliciam so slovenským obyvateľstvom. V ich obciach si neznámy autor heslovito poznačil pamätihodnosti, priemysel, obchod, poľnohospodárstvo, kultúru. Takto zachytil 16 stolíc, z toho z Ostrihomskej, Komárňanskej a Abovskej len severné časti, kde malo prevahu slovenské obyvateľstvo. Za pomyslenú slovensko-maďarskú hranicu na juhu stanovil Dunaj, medzi slovenské stolice však nezaradil Zemplínsku a Užskú, ktoré vnímal ako regióny s rusínskou, resp. rusínsko-maďarskou prevahou.⁴⁰

V ďalšej, tretej súvislosti sa objavovala otázka slovenského územia v spojitosti s utváraním slovenskej ideológie, s politizáciou národného hnutia a úvahami povýšiť Slovensko na politický celok. Na prekvapenie sa posledný bod objavil už koncom 18. storočia. V prvej polovici jeho 90. rokov sa organizovala ilegálna skupina uhorských jakobínov. Ako osvietencov a stúpcov bývalej jozefínskej politiky ich veľmi sklamal vývoj v Habsburskej monarchii smerom k obnove konzervatívneho režimu a stavovskej spoločnosti. O čo bola miera ich sklamaní väčšia, o to viac ich nadchýnali heslá a zmeny radikálnej, republikánskej fázy francúzskej revolúcie. Pokúsili sa preniesť princípy rovnoprávnosti a spravodlivosti do stavovského a zaostaleho Uhorska. Vo viacerých dokumentoch načrtli, že usilujú o to, aby sa Uhorsko, nevylučujúc ani cestu ozbrojeného povstania, stalo samostatným, na Habsburgovcoch úplne nezávislým štátom.⁴¹ Mala sa v ňom zrušiť monarchia, stavovské bariéry a malo sa pretvoriť na samostatnú republiku s politickými inštitúciami pripomínajúcimi jakobínske Francúzsko.

Príslušníci tejto tajnej skupiny vyznávali uhorský patriotizmus, nie však ešte moderné národné cítenie a idey. O to je pozoruhodnejšie, že vnútorné usporiadanie Uhorska, po akom túžili oni, odvodzovali od prirodzenoprávnej koncepcie. Pravdepodobne si už uvedomovali potencie moderného

nacionalizmu a uplatnili jeho základnú zásadu – národu patrí štát a pociťovali nebezpečenstvo, že nacionálna pestrosť Uhorska by mohla v budúcnosti viesť ku konfliktným situáciám, až ohroziť jeho stabilitu. Súčasťou jakobínskeho projektu radikálnej premeny Uhorska bolo také jeho usporiadanie, ktoré vychádzalo z idey suverenity národa a princípu rovnoprávnosti. Malo sa pretvoriť na federatívny štát založený na etnickom princípe, konkrétne ho mali tvoriť štyri autonómne provincie: Slovensko (*Slavonica*), Maďarsko, Ilýrsko a Valašsko.⁴²

Každá z týchto provincií mala disponovať vlastnou ústavou, názvom, vlastnými orgánmi so širokými kompetenciami, úradovať sa v nich malo v materinských jazykoch. V projekte budúcej uhorskej ústavy sa jeho tvorcovia taktiež pokúsili vyčleniť či aspoň načrtnúť územia jednotlivých provincií. Ich konkrétne hranice však mala určiť komisia odborníkov. Napríklad do provincie *Slavonica* mali patriť Šariš, Spiš, Turiec, Trenčín, Nitra, Orava, Liptov a iné.⁴³ Pod „a iné“ zahrnul Jozef Šimončič bez konkrétnejšieho zdôvodnenia slovenské časti stolíc Komárňanskej, Tekovskej, Hontianskej, Zvolenskej, Gemerskej, Abovskej, Zemplínskej.⁴⁴ Štátoprávne úmysly uhorských jakobínov však ostali iba na papieri a neznáme, verejne sa stali známymi až v 20. storočí. Naznačili však cestu, akou sa môže uberať politické myslenie v Uhorsku ohľadom jeho vnútorného usporiadania a harmonického vývoja. Slovenské národné hnutie bez toho, aby o tejto koncepcii vedelo, k nej malo blízko.

Aj počas prvej polovice 19. storočia sa sporadicky objavovali náčrty územno-politického vymedzenia Slovenska. Na rozdiel od projektu uhorských jakobínov však boli iba veľmi neurčité, problematiku štátoprávnych zmien naznačili len všeobecne, sčasti metaforicky, sčasti obrysovo. Avšak na rozdiel od jakobínskych dokumentov boli uverejnené. Vznikali už v čase, keď slovenská inteligencia pociťovala ohrozenie zo strany maďarských elít a pomadžarčenia Slovákov.

V prvej fáze, od konca druhého desaťročia 19. storočia formoval politické myslenie najmä Ján Kollár, vnášajúc doň úplne nový pohľad na vzťah štátu, vlasti, národa, územia, ktorý vo veľkej miere preberal od nemeckého filozofa Johanna Gottfrieda Herdera. Na pozadí pojmu vlasť otvoril problém dichotómie štátu a národa. Podľa tohto konštruktu predstavuje národ pôvodnú, autentickú vlasť, štát iba odvodenú, teda štát sa mal odvodzovať od vôle

39 SNK LA, sig. MJ 880; SNK LA, sig. MJ 489; Tiež SNK LA, sig. MJ 664.

40 SNK LA, sig. MJ 785.

41 KOWALSKÁ, Eva – KANTEK, Karol. *Uhorská rapsódia alebo tragický príbeh osvietenca Jozefa Hajnóczyho*. Bratislava : VEDA, 2008, s. 164.

42 BENDA, Kálmán. *A magyar jakobinusok íratái I*. Budapest : Akadémiai iadó, 1957, s. 910.

43 Tamže.

44 ŠIMONČIČ, Jozef. *Ohlas francúzskej revolúcie na Slovensku*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1982, s. 120.

národa.⁴⁵ Kollár pritom vo aspoň všeobecnej forme naznačil právo Slovanov na vlastný štát.⁴⁶

Tieto kollárovske-herderovské zásady duality vlasti (štátu) a domova (otčiny), inak povedané Uhorska a Slovenska rozpracovával a rozširoval v 30. a 40. rokoch už rad prác, ktoré mali veľký význam pri utváraní slovenskej ideológie a emancipácie Slovákov (napr. Samuel Hojč, Ľudovít Šuhajda, Andrej Sládkovič). Vychádzali z reality multietnicity Uhorska a zásad národnej rovnoprávnosti. Hľadali pomer medzi dvoma zložkami – štátnej vlasti a národnej otčiny (Ján Chalupka, S. Hojč).⁴⁷ Obe kategórie chápali ako rovnocenné, pričom tvrdili, že jedna vlasť sa skladá z viacerých otčín.⁴⁸ Pritom veľká väčšina slovenských vlastencov v predrevolučnom období neprejavovala k nim rovnaký vzťah. Jej pozitívny či pozitívno-kritický postoj k Uhorsku sa zakladal viac na racionálnom základe, „*drahú moju otčinu, miluo naše Slovensko*“ vnímali oveľa intímnejšie.⁴⁹ Zo spomínaných autorov zašiel najďalej Ľ. Šuhajda. Z faktu, že Uhorsko netvorí jedna ale toľko vlastní, koľko v ňom žije národov (podľa neho osem), odvodil, že jeho budúcnosť zabezpečí, ak zástupcovia týchto národov podpíšu Úniu, čo možno vnímať ako federalizačný prvok. Roku 1840 vznikol prosbopis, ktorý dokonca pripustil možnosť vytvorenia slovenského snemu a tým nepriamo aj federalizácie Uhorska.⁵⁰

Všetky tieto myšlienkové postupy nutne obsahovali aj priestorový prvok, žiaden zo spomínaných textov, svedčiacich aspoň o latentnej prítomnosti štátoprávneho rozmeru v slovenskom politickom myslení, sa však konkrétnejšie nedotkol ani rozsahu slovenského územia, ani jeho ohraničenia. Takéto prvky myslenia sa podstatne častejšie a predovšetkým konkrétnejšie objavovali u mladej generácie štúrovcov. Oni už nielen konštatovali prepojenie národa, územia a štátu, ale zaň burcovali ako za podstatnú podmienku slobody národa a človeka. Súkromne, v liste chorvátskym klerikom do Záhrebu deklarovali, že jadrom ich úsilií bude „*blaho a zvelebenie národa*“. Pod ním chápali právo „*samostatnosti a celosti z ohľadu na iné národy*“ z hľadiska hospodárstva, územia „*nezávislosť národa z ohľadu osôb a celosti*

krajiny“ a politickej zvrchovanosti „*vlastná sústava a riadenie-konštitúcia*“.⁵¹ Skutočná samostatnosť sa môže podľa nich naplňovať iba v jednote všetkých týchto zložiek. U mladých stredoeurópskych Slovanov, vrátane Mladoslavákov sa najmä v 30. rokoch 19. storočia okrem iného objavila ešte radikálnejšia myšlienka – spojiť (rakúskych) Slovanov a vytvoriť federácie slobodných a samostatných slovanských národov vo federatívnej republike.⁵²

V 40. rokoch štúrovska generácia vzdelancov už všeobecne prijímala i verejne deklarovala dvojité chápanie vlasti a syntézu uhorského patriotizmu a slovenskej svojbytnosti. Hoci do revolúcie z tohto modelu verejne neodvodili konkrétne závery ohľadom územno-politického členenia Slovenska, Ľudovít Štúr to v článku *Naše položenie vo vlasti* naznačil aspoň v jazykovo-ideovej rovine: „...*aby sa do nášho domáceho okresu z národného ohľadu nikto ani najmenej nemiešal, aby sa v cirkvách našich slobodne bez najmenej prekážky slovo božie národu nášmu vždy a všade [...] v materinskej jeho reči kázalo a rozširovalo, aby sa v školách našich nižších v materinskej reči našej všetko učilo, vo vyšších tiež tak*...“⁵³ Pritom Štúr vo svojich filozoficko-historických úvahách vzťahujúcich sa na staroveké a ranostredoveké štáty prepájal vzťah národa, územia a hraníc. V rovnakom článku ho vyjadril takto: „...*vyznačenosť a určitosť zeme, t. j. určitosť hraníc, krajine je nevyhnutne potrebná. Ako rodina potrebuje svoje sedadlo, tak aj národ potrebuje svoju zem, na ktorej sa živí, svoje medze, pokiaľ jeho panstvo siaha*.“⁵⁴

Taktiež štúrovcov v uvažovaní posmeľovali agenti poľskej emigrácie s centrom v Paríži, ktorí sa občas v Uhorsku a monarchii objavili na svojich tajných misiách. V spojitosti s plánmi na riešenie poľskej otázky obnovením *Rzeczpospolitej* prinášali tiež predstavy o novom štátoprávnom usporiadaní strednej Európy. Nepriamo tak aj oni pomáhali spochybňovať stabilitu existujúceho štátoprávneho usporiadania v strednej Európe a radikalizovať politické ciele stredoeurópskych Slovanov. Tento typ myslenia odrážali aj provizórne mapové a súkromné náčrty slovenského územia. Prvý známy náčrt sa spája s menom moravského vlastenca Cyrila Kampelíka, ktorý na prelome 30. a 40. rokov udržiaval intenzívne kontakty so Slovámi. Odvolávajúc sa na Veľkú Moravu, tajne predostrel obraz politického zjednotenia Slovenska a Moravy ako osobitného celku v rámci bližšie nešpecifikovanej slovanskej „veľriše“. Kampelík aj načrtol územie tohto spojenia v mapovej

45 KOLLÁR, Ján. *O literárnej vzájomnosti*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1954, s. 127.

46 ŠKVARNA, Dušan. Ján Kollár a formovanie modernej slovenskej ideológie. In IVAN-TYŠYNOVÁ, Tatiana (ed.). *Ján Kollár a slovanská vzájomnosť. Genéza nacionalizmu v strednej Európe*. Bratislava : Spoločnosť pre dejiny a kultúru strednej a východnej Európy, 2006, s. 45-48; PODOLAN, Peter. Politické aspekty činnosti Jána Kollára. In *Historia nova*, 2010, č. 1, s. 66-69.

47 ŠKVARNA, Dušan. Slovenské štátoprávne predstavy a pokusy (1790 – 1847). In *Historický časopis*, roč. 38, 1990, č. 4, s. 484-485.

48 Výstižne to vyjadruje nadpis rukopisnej mapy Ctiboha Zocha z roku 1846, ktorý znie: Slovensko – Uhorská zem. SNK LA, sig. 101 L 21.

49 TOMBOR, Ján. Ohlasi Slováka zo Slavónie I. In *Orol tatránski*, roč. 3, 1847, č. 64, s. 506.

50 ŠKVARNA, *Slovenské štátoprávne predstavy*, s. 490-492.

51 SNK LA, sig. M 47 A 42.

52 ŽÁČEK, Václav. *Z revolučných politických poľsko-slovenských stykov v dobe predmarcovej*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1968, s. 58-59, 93.

53 ŠTÚR, Ľudovít. *Politické state a prejavy*. Ed. pripr. Jozef Ambruš. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1954, s. 221.

54 Tamže, s. 210.

podobe.⁵⁵ V máji 1841 ju odovzdala Štúrovi česká vlastenka Bohuslava Rajska, ktorá navštívila Bratislavu v spoločnosti svojho švagra Josefa Václava Friča a českého študenta medicíny vo Viedni Josefa Podlipského.⁵⁶ Žiaľ o mape sa zachovala iba stručná písomná informácia. Prirodzene, išlo o marginálny a neverejný fenomén, ktorý má však dôležitú výpovednú hodnotu.

V tomto období sa vďaka Jánovi Čaplovičovi stretávame aj s prvým verejne publikovaným pokusom vymedziť kvantitatívne rozlohu slovenského územia. V jednom zo svojich posledných diel *Slawismus und Pseudomagyarismus* (1842), ktorým reagoval na zosilnené maďarizačné ambície po nástupe grófa Károlyja Zayho na post generálneho inšpektora evanjelickej cirkvi v Uhorsku, číselne vymedzil rozsah území v Uhorsku, kde žijú Slovania a Rumuni. Na základe demografických údajov maďarského štatistika Eleka Fényesa dospel k záveru, že sa rozprestierajú na rozlohe asi 2 450 štvorcových míľ. Z toho „*Slováci obývajú celkom sami 4 stolice, 216 štvor. míľ; ako väčšina 7 stolíc, 282 štvor. míľ; ako menšina asi 90 štvor. míľ. Spolu okolo 580 štvor. míľ*“.⁵⁷ Ich počet, použijúc údaje E. Fényesa, odhadol na 1 680 000 ľudí, pričom toto číslo označil za podhodnotené. Počet Rusínov na základe rovnakého postupu stanovil na 408 000 ľudí (na inom mieste na 427 000) a priradil im územie o rozlohe 225 štvorcových míľ.⁵⁸

Počas predrevolučných desaťročí sa pod vplyvom rôznych vonkajších a vnútorných faktorov pomerne dynamicky kryštalizovali predstavy o tom, čo je slovenské národné územie.⁵⁹ Vyvinula sa vcelku ucelená predstava o ňom a presadil sa jeho názov Slovensko (resp. Tatransko). Toto územie

nadobudlo pomerne stabilné symbolické črty a obsah, prezentovalo sa súkromne, ale aj verejne, v umeleckých podobách i v publicistike, vo forme textov i kartografických zobrazení, v spojitosti s etnickými vymedzeniami, ale aj s tajnými politickými koncepciami. Na strane druhej predstavy o jeho rozsahu boli nejednoznačné a jeho hraničné vymedzenia rozkolísané. Preto sa možno stretnúť s viacerými obrazmi územia Slovenska. K oveľa početnejším a koncentrovanejším pokusom presne stanoviť jeho hranice došlo až od konca roku 1848 a počas roka 1849. Vtedy sa aj otázka slovenského teritória stala predovšetkým politickou otázkou, súčasťou rôznych úvah o územno-politickom vyčlenení a vymedzení Slovenska v rámci celkovej prestatby Habsburskej monarchie a Uhorska.

⁵⁵ ŽÁČEK, Václav. *Cesty českých studentů na Slovensko v době předbřeznové*. Brno : Nakladatelství Brněnské tiskárny, 1948, s. 78.

⁵⁶ BUTVIN, Jozef. K štátoprávnym snahám Slovákov v rokoch 1848 – 1914. In *Historica – Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*, XXII, 1971, s. 64; PODLIPSKÁ, Sofie. *Z let probuzení. Paměti a korespondence B. Rajske z let 1839 – 1844*. Praha : J. Otto, 1872, s. 53-54.

⁵⁷ ČAPLOVIČ, Ján. Slovanstvo a pseudomaďarstvo. In ORMIS, Ján Vladimír. *O reč a národ*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1973, s. 398.

⁵⁸ Tamže.

⁵⁹ Domnievam sa, že stereotypné opakovanie desaťročia starého tvrdenia Ondreja Halagu na adresu štúrovcov, časťou súčasnej slovenskej historiografie o tom, že „*štúrovci propagovaním svojich domnienok, hnali degorované povedomie vsl. vzdelancov do bezvýchodiskosti a izolácie*“ (KOVAL, Peter. Slovenskí dejatelia a etnické hranice na severovýchode Slovenska v druhej polovici 19. a v prvých rokoch 20. storočia. In *Dejiny – internetový časopis FF PU v Prešove*, roč. 2, 2007, č. 2, s. 21) je príkre a z hľadiska stavu dnešného poznania neobstojí. Územné vymedzenia Slovenska spreď roku 1848 a počas rokov 1848/49, ako aj iné texty štúrovcov, svedčia o opaku. Isté rozpaky u nich skôr vyvolávalo neisté rusínsko-slovenské pomedzie, v ktorom sa každý ťažko orientoval, i fakt, že v Zemplíne a Šariši (nie na Spiši) nedokázali rozvinúť spontánnejšiu komunikáciu a agitáciu a nachádzať v nich väčší ohlas svojich aktivít.

spolky.⁸³ Nielen kontrola lektúry, ale i stanov a členstva ukazuje, že strach z čítania sa po Francúzskej revolúcii spojil so strachom z politickej radikalizácie spoločnosti a vyvolal opatrenia, ktorých cieľom bolo uchovať spoločenské *status quo*. Výsledkom bolo vytesnenie neprijateľných politických akcentov do pololegálneho, neviditeľného, latentného módu jestvovania. V móde „verejný“ naďalej pôsobili požičiavacie a verejné knižnice podriadené kontrole a dozoru, hoci stále nie podporované z verejných prostriedkov. Za svoju existenciu a budúci štátom podporovaný rozvoj vďačili nielen osvietenskému projektu čítateľstva ako ušľachtilej a potrebnej aktivity. Vďačili zaň aj strachu z čítania a úsiliu nahradiť neakceptovateľnú lektúru kanonizovanou.

SUMMARY

SOCIETY IN SLOVAKIA DURING THE LONG 19th CENTURY

DUŠAN KOVÁČ – EVA KOWALSKÁ – PETER ŠOLTÉS et. al.

This collective monograph in five chapters presents the results of the latest Slovak historiographical research of the “long 19th century” i.e. the period since the beginning of the reign of Joseph II until the outbreak of the First World War.

The first chapter entitled *The Country and Cities in It* is dedicated to the defining of Slovakia, the region of Slovakia and the development of architecture in this territory. Dušan Škvárna in his study entitled *A perception of Slovak territory in the first half of the 19th century* gives an overview of how the concept of Slovak territory was understood during that period. Naturally he focuses primarily on the representatives of Slovak cultural and political elite who during this period began national agitation among ethnic Slovaks and gradually achieved the formulation of a national program for Slovaks. Škvárna comes to the conclusion that before the revolution in 1848 the ideas about what the Slovak national territory was were coming together in a relatively dynamic manner. A comprehensive view of this region arose and the title Slovakia (or *Tatransko*) asserted itself. But the notions of its expanse and boundaries were ambiguous. More radical and more concentrated attempts to accurately determine its borders did not occur until the end of 1848 and during the year 1849. At that time the question of Slovak territory became primarily a political issue included within various territorial and political considerations of how to designate and delineate Slovakia within the scope of the overall reconstruction of the Habsburg monarchy and The Kingdom of Hungary. The development of architecture in the period between the Patent of Toleration and the Austro-Hungarian Compromise is discussed in the study by Jana Pohaničová titled *Tradition and Innovation in Architecture 1780 – 1867*. The period between these two historical milestones offers a variety of examples that highlight the diversity of 19th century architecture in our territory. Tradition and innovation though having different forms and contexts contributed to this diversity as a driving force of architectural development. The study shows how the Patent of Tolerance accelerated the construction activity of non-Catholic churches which indirectly opened the way for classicism in this direction. The topic of tradition and innovation in exciting contexts is also reflected in the religious architecture of Jewish communities. Other aspects of tradition and innovation can be traced through the life and work of several generations

83 CHVOJKA, Michal. *Josef Graf Sedlnitzky als Präsident der Polizei- und Zensurhofstelle in Wien (1817 – 1848) . Ein Beitrag zur Geschichte der Staatspolizei in der Habsburgermonarchie*. Frankfurt am Main etc. : Peter Lang, 2010, s. 75, 174-175.

of the Feiglrs – architects builders and contractors from Bratislava (Pressburg) – at this time as decisive impulses in the formation of the modern artistic credo of the architect-builder in the “long” century.

Intensive research was directed at a better understanding of society and its social composition i.e. the topic that was previously the least studied one in Slovak historiography. The second chapter of the monograph titled *Man and Society in Slovakia* is dedicated to this topic. An introduction to this topic in the monograph is embodied in an extensive demographic study by Branislav Šprocha and Pavol Tišliar *Population development of Slovakia in the long 19th century: An outline of demographic trends*. Based on an extensive empirical research of materials from pre-census periods but especially the period after the 1869 census the authors concluded that population development in Slovakia in the long 19th century was characterized by a relatively low growth rate. The traditionally high fertility rate of the population was accompanied up to the late 19th century by a high mortality rate. In respect to the mortality rate the periods of significant increase in the intensity of mortality rates can also be identified which were associated with the existence of mortality and demographic crises and the decline in population caused by mass migration. The authors also examined the statistics concerning marriage and investigated the effect of various factors (migration, economic crises etc.) on it. The research aimed to move yet a step further: to analyse various specific social strata. Tomáš Janura analysed the situation of officialdom in Zvolen County (*Civil servants of Zvolen County in the years 1790 – 1848*). Given the similarity of conditions in northern counties of the Kingdom of Hungary it is possible to also apply multiple findings of this study to a broader area. In his study the author points out how the civil servants operated as a network of interconnected people controlling the operation of state administration at regional and local levels. Civil servants became a specific professional group and a key tool in managing the state in the course of the 18th century. Attention is paid to three major issues – firstly how the posts were filled following elections and the mechanics which affected the procedure and results of elections; secondly the competences of the office and the duration of the mandate of individual civil servants as well as their starting age and the influence of different families on the appointment of candidates into offices; and thirdly an analysis of four clerical dynasties which occupied different offices in Zvolen County almost continuously throughout the studied period. The author exposed the mechanisms of transformation of former primarily aristocratic local governments into modern state institutions.

Thanks to the studies written by Ingrid Kušniráková, Katarína Pekařová and Gabriela Dudeková we have a thorough knowledge of the situation in social welfare and health care and health conditions in general. Ingrid Kušniráková analyses

extensive reforms in the field of charity and support for dependent persons that were made over a short period during the reign of Joseph II. (*Reform of social care in the Kingdom of Hungary during the reign of Joseph II and Leopold II*). Social care prior to this reform was of a community and decentralized nature. Charitable institutions were managed by urban and church communities and the state functioned more or less only as a controlling body supervising the efficiency of the use of funds. Joseph II disrupted this tradition of centralized funds for charitable purposes into several specialized institutions and eliminated denominational restrictions to accessing the social support. The state took charge of the administration of many charitable institutions. Some institutions changed the curators and the purposes of their activities which interfered with the rights the founders and administrators. Rationalization measures which aimed to use the financial and human resources of the state as efficiently as possible (such as a ban on street begging and the use of residents of charitable institutions as labour in the countryside and the army) rarely had the desired effect. By shouldering the main responsibility for dependent and disabled persons the state disturbed the previously established system of philanthropy and charity. Although Leopold II followed in the steps of his predecessor and aimed to preserve the main features of the reform policies the reality was that the welfare conditions were restored to the situation prior to 1780. Only under the influence of severe social upheavals caused by the Napoleonic wars the massive increase in food prices state bankruptcy and epidemics was the pressure “from below” sufficient enough for the creation of new institutional foundations of philanthropy and charity in the Kingdom of Hungary. A synoptic study written by Katarína Pekařová *Healthcare in the territory of Slovakia in the 19th century (1780 – 1918)* portrays the development of healthcare from the social and professional point of view at different stages. The study also depicts the status and education of doctors midwives and other health workers and pays attention to the fighting of epidemics and infectious diseases. The study penned by Gabriela Dudeková *Centralization and repression versus modernization. The impact of Neoabsolutism on the organization of public health and social care in the Kingdom of Hungary* is a contribution to the debate on the nature of the Habsburg Monarchy’s regime after the revolution in years 1848/1849 which was referred to in older scientific literature as “Bach’s absolutism” and which received a negative evaluation as a “reactionary regime”. In the last two decades the term has been corrected (“neo-absolutisms”) and the evaluation of this period changed. The current debate of historians emphasizes the contradictory nature of neo-absolutisms: on the one hand being anti-democratic conservative and repressive while on the other hand introducing state reforms from above which had a positive impact on society. The state reforms in the sphere of public healthcare and poverty policy in the Kingdom

of Hungary are examples of state centralization and state-run modernization. They can be seen as attempts to introduce a uniform nationwide system with the aim of improving the quality and availability of medical care and attempts at managing poverty. The author argues against the traditional negative evaluation of these state interventions often seen mainly in Hungarian historiography: she draws attention to the incongruous implementation of these measures in practice which nevertheless had indisputable positive long term results.

The chapter about the formation of the Slovak nation and the national agitation called *A Nation Is Born* is introduced with the analytic discourse *Nation and gender: The contribution to the analysis of discourse of the Slovak national movement in the 19th century* written by Miloslav Szabó. The author traces the elements of gender and gender-based argument in the ideology of Slovak patriotism. He pays particular attention to the use of sexist and naturist symbols in literary and journalistic texts by Ľudovít Štúr and Svetozár Hurban Vajanský while pointing to the xenophobic and anti-Semitic elements in the ideology of Slovak patriotism. The process of nationalization in the Kingdom of Hungary as in other areas of Europe first spread within a small circle of church and secular intellectuals. It was the priests and teachers who formed the dominant part of individuals actively committed to the Slovak national movement. Through them the consciousness of belonging to the Slovak nation first expanded into their immediate environment in their families and the schools and parishes where they worked. Peter Šoltés in his study *From Devín to baptistry. National names within the Slovak national movement* attempted to reconstruct the process of spreading national agitation based on the increase in the occurrence of so-called national names. Prior to the onset of patriotism the selection of the first name of a child was determined strictly by family ties and local traditions and by social class and confessional differences. In the 30's of the 19th century an emerging secularization and nationalization of society pushed out previously dominant motivations governing the choice of a first name. The first wave of Slovak patriots went through so-called national baptisms when the solemn commitment of service to the nation was sealed by the act of taking a Slavonic/Slovak name (e.g. *Miloslav Pravoslav Ctiboch*). Their children received their national names in the official church baptismal rites. This served as a public declaration of the national identity of the parents. The 50's were marked by the first attempts to codify "the national calendar". Lichard's calendar *The National Treasury* brought to the existing Lutheran calendar "rediscovered" names as well as new or Slovakized forms of Latin Greek and Germanic names (Bonifác – *Dobrodej*, Theodor – *Božidar*, Reinhold – *Čistko*). A probing of the church registers showed that between the 70's and 80's of the 19th century the use of Slavonic/Slovak names slowly spread to wider layers of Slovak society. The potential of festive culture began to be exploited to activate and

mobilize the members of the nation to kindle patriotism. The public celebrations (which also significantly contributed to the process of legitimisation) went through profound changes and innovations in order to best meet the required goals. Even in the Kingdom of Hungary a struggle for public space and its use for various forms of national festivals flared up. The study written by Daniela Kodajová *Funerals and commemorative ceremonies of Slovak patriots – a form of emotional staging of national identity* addresses the issue of why funerals death anniversaries and celebrations of re-burials became the main opportunities for agitation and a presentation of a national community for the Slovak national movement. In addition to the weakness of the national community she sees the main reasons as being the governmental restrictions i.e. the difficulties connected to the application of assembly and fellowship laws. The funeral services of Ján Kollár, Ján Hollý, Ľudovít Štúr and other distinguished representatives of the patriotic community gave rise to opportunities to shape the relationship of individuals to the nation which were represented in several central motifs: the motif of an ideal patriot the motif of leadership the motif of confessional cooperation or the motif of Slavonic solidarity. Cultivating the cult of dead ancestors who fought for the nation linked a generation with the one that came before and created a sense of commitment within them. This not only strengthened the intergenerational ties but also supplied the national narrative with emotionally powerful stimuli. The study by Peter Macho *Opinions of Lutheran intelligence concerning the bishop Fridrich Baltík in the context of church and political legislation struggles and the integrity of the north-Danube district* focuses on the opinions and attitudes of members of the Slovak Lutheran intelligentsia (priests and laity) to Fridrich Baltík. In 1890 the Lutherans chose Baltík to be the bishop of the north-Danube church district. Slovaks expected him to support and promote their interests and rights at church forums. In reality however friction which resulted from different perspectives on how to address fundamental problems in the church arose between Baltík and the representatives of Slovak Lutherans. Baltík's accommodating manner towards liberal laws concerning the church (e.g. civil marriage) and his inadequate defence of territorial integrity and the autonomous status of the north-Danube church district led to a mutual alienation of the Slovak intelligentsia and Bishop Baltík. They accused him not only of betraying national interests but also of betraying the Lutheran Church and the Lutheran orthodoxy. As a negative symbol he contributed to the fact that part of the Slovak Protestant intelligentsia parted ways with the Lutheran Church of the Kingdom of Hungary even before the Czechoslovak Republic was founded.

The political history of the 19th century has so far been explored in the greatest detail. For a long time it even seemed that after the monumental work by Daniel Rapant dealing with the revolution of 1848 – 1849 this topic offered nothing else

to investigate. However this is not the case. There are few new documents and when they appear they often might be irrelevant. It is very important though that we understand the revolution in the Habsburg monarchy and the Slovak part in it in a European context and also in connection with the history of the Slovak people. The contribution written by Roman Holec titled “*Bach Hussars*” – *a symbol of regime or one of its myths?* is an analytical study which offers an interesting statement about the internal political situation in the Kingdom of Hungary during the years of neo-absolutism and about the changes in loyalty towards the state,ová the nation and the king. He portrays the position of officials in the Kingdom of Hungary after the revolution of 1848 – 1849 by monitoring the gradual changes in their composition (an increase in the number of civil servants who were not of noble origin) and in their national orientation. New research on the military can also be presented where again it is necessary to enhance a hitherto interpretative paradigm with a broader military context. The Slovak elite and Slovak press as shown by research followed European wars closely especially the Napoleonic wars and those in the second half of the 19th century which seriously affected the lives of Slovak people. This issue is discussed in our monograph in the study by Vojtech Dangl *The military presence of the Habsburg monarchy in Northern Italy in 1859 until the Battle of Solferino*. The war in northern Italy was quite clearly important for the Habsburg monarchy not only from a military point of view but also from the point of view of foreign and internal policy. Dušan Kováč considers this subject further in the study titled *Slovak politics during the Provisional period and the preparation of the Austro-Hungarian Compromise (1859 – 1867)*. He reflects on the status of Slovak political elites and their ethos at the time of the Memorandum and *Matica slovenská*. He concludes that the existing emphasis on the Memorandum of 1861 greatly narrows the examination of the Slovak political camp and its attitudes towards the Kingdom of Hungary towards the monarch and towards its own nation. The group which stood by the principles of the Memorandum was most visible in the national movement (mainly because it had the political newspaper *Pešťbudínske vedomosti* at its disposal) but the so-called “Pešťbudínska” group which stood by the positions of unconditional patriotism towards the Kingdom of Hungary may have better expressed the conviction of the Slovak people and a large part of the Slovak political elite.

Even in the traditional field of educational and cultural life research moved towards people who partook in education; who read. We are well acquainted with what was published for example by *Matica slovenská*. However it is also important to consider who these publications were meant for what form they took and whether they reached their intended audience. This shift also affects the school system and school reforms that began early in the 18th century. The study written by Eva Kowalská *The educational system as politicum: Enlightenment elementary education and the Habsburg State at the turn of the 18th and 19th centuries* deals with

a symbiotic relationship between education and the state. The state began to support and shape the structure and content of education whether it was the elementary level or higher education. That which came to be regarded as a required minimum education or as a required quota of expertise was encompassed as a content of education. Conversely education was organized to promote and provide support for the interests of the state which reflected the current or desired position of the state within the political structure of the region. The author wonders in what segments of educational activities the elements of Enlightenment can be traced and to what extent they accommodated the pragmatic needs of the state. Research on these issues is important for the examination of the conditions at the beginnings of the national movements in the Kingdom of Hungary. It does not question the main point of the education system; the state after all took control of it and created a basic network of different types of schools within which was achieved an initial success in increasing the level of school attendance (initially mainly in towns). The principle of the free development of non-Catholic Education is not disputed either. The study by Elena Mannová *Societies of the upper regions of The Kingdom of Hungary during 1848 – 1867: The ambivalent relationship between the state and the citizen* aims to analyse the relationship between the citizen and the state mostly from an official perspective. It seeks to contribute to answering the question of how much the citizens could (through forming different clubs and societies) participate in the modernization of society in the years 1848 – 1867 and to what extent the state supported or hindered them. Because of the weak and nationally fragmented bourgeoisie the establishment of civil layers was complicated. The assessment analysis of activities of associations show that the creating of clubs and societies in the territory of Slovakia in the years 1849 – 1867 picked up the threads of modernization trends from the first half of the century. It did not achieve mass proportions (mostly in cities and towns rarely in rural areas) and did not create an extensive network. Nevertheless the societies played an important role in coaching the citizens in mediating civic values in socio-cultural reorientation in practicing democracy at the local level in articulating interests in initiating changes in the economic and social welfare and in promoting individual personal growth especially through education. Still due to their weakness in the said period the societies and associations can not be described as the most important agencies in the modernization of our societies. That task fell to the state. After analysing archival sources Ivona Kollárová in her study *Institutionalization and disciplination of the reading public* follows the development of reading rooms and reading and literary clubs and societies. She places the results of her research within the context of the research of other such institutions in other parts of Europe. She points out the different developmental modifications of literary societies as well as commercial “book lending” societies. She follows the disciplining and censoring

interventions within their activities particularly after 1790. The prohibition of making any newspapers and books available to the public in 1798 indirectly led to institutionalization using new principles of control censorship and endorsed choice so that attributes such as “subversive” “useless” and “threatening public harmony” were replaced by attributes such as “valuable” and “beneficial”. It therefore appears that in the development of the “forerunners of public libraries” (which public reading rooms and reading societies in general are considered to be nowadays) the vision of ensuring access to information did not play the major role; rather it was the fear of the uncontrolled reading and dissemination of information.

Translated by Jela Kehoe

MENNÝ REGISTER

Abaffy František	Belcredi Richard
Abonyi István	Bendik Andrej ml.
Adorjáni Ráthonyi Gábor	Bendik Jozef Kalazánsky
Albert I. Sasko-Tešínsky	Bene Ferenc
Albrecht arcivojvoda	Benedek Gábor
Alexander II. ruský cár	Benedek Ludwig (Lajos)
Ambro Ján (János)	Benedikt Michal
Amerling Karel Slavomil	Benický Pavol
Andrássy Gyula	Beniczká Františka
Apponyi György	Beniczky Augustín
Aráni Lajos	Beniczky Karol
d'Argens Jean-Baptiste Boyer	Beniczky Ladislav
Arndt Ernst Moritz	Beniczky Ľudovít ml.
Aszalay János	Beniczky Ľudovít st.
Attems Josef (Jozef)	Beniczky Tomáš
Augustsz Anton	Bernolák Anton
Bahrdt Karl Friedrich	Berzeviczy Albert
Bach Alexander	Beust Ferdinand
Bakay Ľudovít (Lajos)	Bianchi Jacob
Bakoš Vladimír	Bibó István
Bakulíny Michal	Biringer Ferenc (František)
Balassa František	Blaho František
Balassa János	Bogady Ján
Ballus Paul	Bokes František
Balogh Peter	Boleman Štefan (István)
Basedow	Boronkay Štefan
Batthyány Jozef	Botto Ján
Batthyány Lajos	Botto Július
Beer Franz	Brancsik Károly (Brančík Karol)
Beksics Gusztáv	Buol-Schauenstein Karl Ferdinand
Bel Matej	Buquoy Jan Nepomuk

Dušan Kováč – Eva Kowalská – Peter Šoltés a kol.

Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí

© Historický ústav SAV

© Veda, vydavateľstvo SAV

© Autori: Vojtech Dangel, Gabriela Dudeková, Roman Holec, Tomáš Janura, Daniela Kodajová, Ivona Kollárová, Dušan Kováč, Eva Kowalská, Ingrid Kušnieráková, Peter Macho, Elena Mannová, Katarína Pekařová, Jana Pohaničová, Miloslav Szabó, Dušan Škvarna, Peter Šoltés, Branislav Šprocha, Pavol Tišliar

Recenzenti

PhDr. Marcela Bednářová, PhD.

Doc. PhDr. Libuša Franková, CSc.

Jazyková redaktorka PhDr. Edita Vrt'ová

Tyopgrafia a pre-press: Peter Rašľa

Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja
na základe zmluvy č. APVV-0119-11.

Vydal Historický ústav SAV vo Vede, vydavateľstve SAV
Bratislava 2015

Poradové číslo 4162

ISBN 978-80-224-1478-4